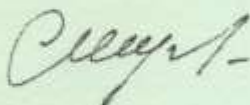

ДЕРЖАВНА ПРИКОРДОННА СЛУЖБА УКРАЇНИ
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Шумовецька Світлана Павлівна

УДК 378.091.33: [355.23:356.13] (043.3)

**ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ
ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ
МАЙБУТНІХ ОФЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ
У ВИЩОМУ ВІЙСЬКОВОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Хмельницький – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького.

Науковий консультант – доктор педагогічних наук, професор **Діденко Олександр Васильович**, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, науково-дослідний відділ, головний науковий співробітник відділу.

Офіційні опоненти:

доктор педагогічних наук, професор **Васянович Григорій Петрович**, Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, кафедра гуманітарних дисциплін і соціальної роботи, професор кафедри;

доктор педагогічних наук, професор **Отиць Олена Миколаївна**, Державний заклад «Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління», кафедра екологічного моніторингу, геоінформаційних та аерокосмічних технологій, професор кафедри;

доктор педагогічних наук, професор **Федоренко Олена Іванівна**, Харківський національний університет внутрішніх справ, кафедра педагогіки та психології, завідувач кафедри.

Захист відбудеться «23» вересня 2020 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 70.705.03 Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького за адресою: вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29007; на сайті академії за адресою: www.nadpsu.edu.ua.

Автореферат розісланий «21» серпня 2020 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат педагогічних наук,
доцент

Ю. А. Дем'янюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Державна прикордонна служба України (далі – ДПСУ) як правоохоронний орган спеціального призначення забезпечує дотримання національних інтересів на державному кордоні. Сьогодні діяльність з охорони та захисту державного кордону характеризується не тільки ускладненням технічних засобів, але й змінами в її призначенні та завданнях. Для належної охорони та захисту державного кордону офіцер-прикордонник повинен уміти масштабно мислити, прогнозувати ситуації на державному кордоні, вирішувати складні спеціалізовані завдання та практичні проблеми безпеки ділянки державного кордону й орієнтуватись в інформаційних потоках.

Цим обумовлена важливість сформованості в офіцера-прикордонника професійної культури, що визначає ставлення до діяльності з охорони кордону, до себе, до інших, способи прийняття рішень, аналізу та вирішення професійних проблем, використання найбільш раціональних способів, прийомів роботи, дотримання вимог професійної етики під час міжособистісної професійної взаємодії, готовність до самоосвіти, саморозвитку, професійного самовдосконалення. Належний рівень сформованості професійної культури дає можливість офіцеру-прикордоннику ефективно вирішувати службові завдання незалежно від їхнього типу й рівня, налагоджувати комунікативну взаємодію, обирати необхідну стратегію і тактику спілкування з персоналом, представниками органів місцевого самоуправління, інших силових структур, орієнтуючись на систему базових духовно-моральних, історичних та культурно-гуманітарних цінностей.

Про актуальність теми свідчать також вимоги нормативно-правових документів, що регламентують професійну діяльність офіцерів-прикордонників, зокрема Законів України «Про державний кордон України» та «Про Державну прикордонну службу України», Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами, освітньо-професійних програм підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників тощо. У цих документах професійну культуру визначено як важливу передумову їхньої успішної професійної діяльності.

Проблема формування професійної культури у фахівців різних галузей неодноразово привертала увагу науковців. На сьогодні склався багатоаспектний підхід до визначення сутності професійної культури – філософський, соціологічний, культурологічний, ціннісний, діяльнісний. Філософське бачення культури висвітлено у працях С. Гатальської, С. Кримського, О. Пахльовської, М. Поповича та ін. У соціології проблематику професійної культури порушують дослідження І. Сабатовської, Н. Ткачової, Д. Хайса, А. Хейла та ін. Питання професійної культури є важливим предметом дослідження і в теорії та практиці менеджменту (П. Дегелін, Л. Еванс, М. Елвессон, Л. Карамушка, Дж. Скаборуч, О. Фіоль, Г. Хаєт). Педагогічний аспект професійної культури представлено у дослідженнях І. Беха, Г. Васяновича, В. Гриньової, І. Зязюна, В. Кременя, О. Отич, І. Пальшкової, Ю. Чернової та ін. Особливості професійної культури представників правоохоронних органів розкрито у

працях О. Кравченка, І. Михайліченко, В. Молдавчук, Н. Самандас, С. Сливки, О. Тогочинського, О. Федоренко та ін. Учені підкреслюють, що професійна культура є важливою передумовою належного становлення фахівця, його ефективної професійної діяльності.

У зв'язку зі специфікою дослідження суттєве значення мають праці, в яких висвітлено проблеми професійної підготовки курсантів вищих військових навчальних закладів (В. Алещенко, М. Нещадим, В. Осьодло, О. Ковнір, В. Ягупов та ін.) та особливості формування у майбутніх фахівців професійно значущих якостей (М. Голик, Ю. Горбенко, В. Зелений та ін.). У роботах М. Карпушиної, О. Мисечко, О. Москаленко, Н. Ринденко обґрунтовано сучасні вимоги до професійного спілкування офіцерів-прикордонників, їхньої міжособистісної взаємодії.

Окремі аспекти професійної культури офіцера-прикордонника досліджували В. Балашов, А. Галімов, Ю. Дем'янюк, О. Діденко, Д. Іщенко, В. Райко, О. Сафін, О. Ставицький, О. Торічний та ін. Учені охарактеризували основні особистісні властивості, необхідні для успішної професійної діяльності захисників кордону, їхні найважливіші організаційні та управлінські здібності. Безпосередньо проблематика професійної культури офіцерів-прикордонників є предметом уваги І. Балицького, С. Білявця, І. Почекаліна, В. Царенка, В. Хоми, В. Мірошніченко, Т. Щеголевої та ін. Дослідники вказують на важливість сформованості професійної культури фахівця, яка дозволяє йому оцінити ступінь своєї відповідності вимогам професії, цілеспрямовано вдосконалювати себе, усвідомити рівень особистої відповідальності за обрану справу, відчутти свою значущість як у професії, так і в інших сферах життя, побачити «горизонти акме», а не тільки перспективи кар'єрного росту.

Однак комплексного дослідження формування у майбутніх офіцерів-прикордонників професійної культури на сьогодні немає: не розроблено концепції формування цієї значущої для професійної діяльності характеристики майбутнього фахівця, технології і навчально-методичного забезпечення її формування у вищому військовому навчальному закладі.

Результати аналізу професійної підготовки майбутніх офіцерів і слухачів магістратури у Національній академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького (далі – НАДПСУ) свідчать, що освітній процес недостатньо зорієнтований на підготовку офіцерів, які мають високий рівень професійної культури, вміють швидко орієнтуватися в різних професійних ситуаціях та продуктивно співпрацювати з колегами в групі та команді. Результати аналізу відгуків на випускників НАДПСУ засвідчують, що офіцерам бракує умінь самостійного розв'язання складних проблем професійної діяльності, опрацювання інформації та прийняття управлінського рішення чи подолання проблем і труднощів міжособистісної комунікації, вони часто недооцінюють значення інтелектуальних умінь та критичного мислення для професійної діяльності, необхідності тісної взаємодії у прикордонному колективі.

Результати аналізу фундаментальних наукових праць, нормативно-правових документів, організаційно-педагогічних засад підготовки персоналу

прикордонного відомства України та зарубіжних країн дали можливість виявити суперечності, що супроводжують формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників, зокрема між:

- потребою суспільства в офіцерах з високим рівнем професійної культури, та недостатньою кількістю наукових досліджень, у яких розкрито методологічні підходи та практику її формування у вищому військовому навчальному закладі;

- зростанням вимог до якості професійної підготовки, рівня професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників, зумовлених новими викликами прикордонної безпеці, та нерозробленістю теоретичних і методичних засад для виконання цих вимог;

- необхідністю цілеспрямованого формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників і невідповідністю традиційної педагогічної системи в умовах вищого військового навчального закладу;

- об'єктивною потребою освітньої практики в інноваційних підходах до формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників і нерозробленістю необхідних для цього методичних рекомендацій.

Необхідність подолання зазначених суперечностей, теоретична нерозробленість означеної проблеми та практичне значення її розв'язання зумовили вибір теми дисертаційної роботи «Теоретичні і методичні основи формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження проведено відповідно до плану наукової і науково-технічної діяльності НАДПСУ в межах науково-дослідних робіт «Науково-теоретичні та компаративістські основи формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі» (шифр 219-0116 І) (роль здобувача полягає у визначенні сутності та характеристик структури і змісту професійної культури офіцерів-прикордонників, а також узагальненні зарубіжного досвіду формування професійної культури фахівців прикордонних служб), «Теоретичні основи застосування інтерактивних технологій у процесі підвищення кваліфікації офіцерів Державної прикордонної служби України» (шифр 219-0096 І) (роль здобувача полягає у визначенні значення та особливостей використання інтерактивних технологій для формування професійної культури офіцерів-прикордонників), «Теорія і практика формування соціально-комунікативної компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників» (шифр 216-0045 І) (роль здобувача полягає у характеристиці комунікативної складової соціально-комунікативної компетентності та розкритті її значення для професійної культури офіцерів-прикордонників).

Тему дисертації затверджено вченою радою НАДПСУ (протокол № 2 від 22.10.2015 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 1 від 26.01.2016 р.).

Мета дослідження полягає у теоретико-методичному обґрунтуванні концепції формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників, розробленні та експериментальній перевірці ефективності технології її впровадження.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати стан розробленості проблеми дослідження у педагогічній теорії та практиці, визначити педагогічну сутність базових понять дослідження.

2. Узагальнити зарубіжний досвід підготовки офіцерів прикордонних служб у контексті формування в них професійної культури.

3. Визначити структуру і зміст професійної культури офіцера-прикордонника, особливості її формування у вищому військовому навчальному закладі та чинники, що впливають на цей процес.

4. Визначити критерії, показники та рівні професійної культури офіцера-прикордонника, з'ясувати стан її сформованості в курсантів вищого військового навчального закладу.

5. Дослідити теоретичні засади та розробити концепцію формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі.

6. Обґрунтувати педагогічні умови, розробити технологію, її модель і навчально-методичне забезпечення формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі.

7. Експериментально перевірити ефективність технології формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

8. Розробити методичні рекомендації науково-педагогічним працівникам щодо формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі.

Предмет дослідження – теоретичні і методичні основи формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі.

Концепція формування професійної культури як основна ідея дослідження всесторонньо розкриває сутність, зміст, особливості цього процесу, а також способи діяльності, основні заходи щодо формування зазначеної особистісної властивості в умовах вищого військового навчального закладу. Ієрархічна структура концепції охоплює три рівні підпорядкованості, які спрямовують логіку розгортання її загального змісту: методологічний, теоретичний і технологічний.

Методологічний рівень визначає необхідність формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників на засадах системного, діяльнісного, культурологічного, особистісно орієнтованого, середовищного та компетентнісного підходів, а також принципів єдності теорії і практики, виховного навчання, єдності національного та загальнолюдського, національної

свідомості, культуровідповідності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу.

Теоретичний рівень охоплює основні положення філософських теорій культури, культурних основ націй, історичної освіти, комунікативної філософії, міжособистісної комунікації, інформаційного суспільства та активного навчання, що дозволили визначити зміст формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

Технологічний рівень характеризує технологію формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників – послідовність упровадження концепції та педагогічних умов, тобто необхідного змісту, форм, методів, прийомів, способів педагогічних дій і засобів, що визначають цільову орієнтацію та організацію освітнього процесу, специфіку взаємодії викладачів і курсантів з метою формування професійної культури. Технологія структурно охоплює цільову, концептуальну, процесуальну та результативну частини і визначає послідовність формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі протягом чотирьох етапів:

на першому етапі – етапі ознайомлення (I курс) шляхом формування у курсантів знань про сутність професійної культури, місію прикордонника, суспільне значення його праці засобами першого модуля спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: історія, традиції, цінності»; посилення мотивації курсантів до вивчення проблематики професійної культури; розвитку комунікативного компонента професійної культури з використанням діалогових методів навчання відповідно до правил, цінностей та норм професійної взаємодії (під час вивчення навчальних дисциплін «Українська мова за професійним спрямуванням» та «Історія України і української культури»);

на другому етапі – етапі становлення (II курс) через вивчення курсантами історії української суспільно-політичної думки та сучасної української мілітарної літератури під час другого модуля спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: інтелектуальна історія і мілітарна література України»; оновлення змісту дисциплін гуманітарної і професійної підготовки та використання дискусійних методів для прилучення прикордонників до європейських цінностей прикордонної служби (під час вивчення навчальних дисциплін «Філософія», «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство», «Прикордонний контроль»); удосконалення навичок спілкування засобами тренінгу проблемної комунікації;

на третьому етапі – етапі актуалізації (III курс) шляхом формування навичок роботи з інформацією та протидії ворожій пропаганді засобами третього модуля спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: основи інформаційної безпеки»; використання проблемних методів для відпрацювання у майбутніх офіцерів-прикордонників навичок самостійного вирішення складних спеціалізованих завдань і проблем охорони кордону; задіяння потенціалу комп'ютерної комунікації для опанування системи знань, необхідних у професійній діяльності (під час вивчення навчальних дисциплін

«Історія війн, конфліктів та охорони державного кордону», «Політичні та економічні системи», «Інформатика»);

на четвертому етапі – етапі індивідуалізації (IV курс) через формування знань і умінь щодо протидії ворожим інформаційним впливам засобами четвертого модуля спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: історія російсько-українських воєн»; використання методу проєктів та дослідницьких методів для формування навичок вирішення проблемних ситуацій, ділової комунікації та конструктивної співпраці в команді, вивчення проблематики лідерства й управління прикордонним підрозділом; задіяння потенціалу навчально-творчих завдань для розвитку в майбутніх офіцерів-прикордонників творчого мислення (під час вивчення навчальних дисциплін «Морально-психологічне забезпечення», «Педагогіка та психологія», «Основи управління»).

Основні положення концепції стали підґрунтям для формулювання **гіпотези дослідження**, яка полягає в тому, що формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі буде результативним, якщо цей процес здійснювати на основі запропонованої концепції і технології шляхом поетапного впровадження педагогічних умов з метою впливу на всі компоненти професійної культури.

Для досягнення поставленої мети, вирішення завдань і перевірки гіпотези використано адекватні авторському задуму **методи дослідження**:

теоретичні: ретроспективний і порівняльний аналіз наукових джерел із проблеми дослідження для визначення концептуальних засад формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників; аналіз, синтез, порівняння – для з'ясування стану розробленості проблеми дослідження у педагогічній теорії та практиці; систематизацію й узагальнення теоретичних положень – для з'ясування педагогічної сутності ключових понять дослідження; проєктування і моделювання – для побудови структурно-функціональної моделі технології формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників; узагальнення й корекцію теоретико-методологічних позицій та експериментальних даних – для наукового обґрунтування педагогічних умов і розроблення технології формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників;

емпіричні: письмове й усне опитування, інтерв'ювання, анкетування, тестування, педагогічне спостереження, контент-аналіз, метод експертних оцінок – для з'ясування стану сформованості професійної культури курсантів на різних етапах дослідження, виявлення недоліків у освітньому процесі в аспекті формування професійної культури; констатувальний і формувальний етапи педагогічного експерименту – для перевірки концепції та результативності технології формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі;

математичної статистики: критерії Колмогорова-Смирнова та Фішера – для виявлення відмінностей у розподілі емпіричних рядів, порівняння вибірок, що мають альтернативні ознаки, для перевірки вірогідності отриманих

результатів дослідження щодо змісту й науково-методичного забезпечення технології формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

уперше:

розроблено концепцію формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі, яка охоплює методологічний, теоретичний і технологічний рівні;

обґрунтовано педагогічні умови формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі (ознайомлення курсантів із сутністю професійної культури, місією прикордонника, суспільним значенням його професійної діяльності засобами спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: історія і сучасність»; посилення мотивації до оволодіння змістом професійної культури; розвиток комунікативного компонента професійної культури з використанням діалогових методів навчання відповідно до правил, цінностей і норм професійної взаємодії та тренінгу проблемної комунікації; оновлення змісту дисциплін гуманітарної і професійної підготовки для прилучення курсантів до європейських цінностей прикордонної служби; формування навичок роботи з інформацією та протидії ворожій пропаганді; використання проблемних, проєктивних, дослідницьких методів і потенціалу комп'ютерної комунікації для вивчення проблематики лідерства, управління прикордонним підрозділом, відпрацювання навичок самостійного вирішення складних спеціалізованих завдань з охорони кордону, формування здатності до конструктивної співпраці в команді);

розроблено технологію формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі, яка передбачає послідовне впровадження концепції та педагогічних умов, що визначають цільову орієнтацію та організацію освітнього процесу, специфіку взаємодії викладачів і курсантів з метою формування професійної культури впродовж чотирьох етапів – ознайомлення, становлення, актуалізації та індивідуалізації;

удосконалено сутність поняття «професійна культура офіцера-прикордонника» (інтегративне системне утворення, що характеризує спосіб його професійної діяльності, охоплює сукупність ціннісних орієнтацій, світоглядних знань та спеціальних компетенцій у сфері охорони кордону, визначає професійний тип мислення, поведінку в професійному середовищі, професійні моделі взаємодії і спілкування, є умовою ефективної професійної діяльності з охорони кордону), його структуру (сукупність ціннісного, пізнавального, комунікативного, діяльнісного та професійно-особистісного компонентів) і зміст (виявляється у ставленні до діяльності з охорони кордону, до себе, до інших, у способах прийняття рішень, аналізу та вирішення професійних проблем, у використанні найбільш раціональних способів діяльності та результативності праці, дотриманні вимог професійної етики під час міжособистісної професійної взаємодії), а також критерії завдяки

використанню показників, що дозволяють діагностувати сформованість професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі;

подальшого розвитку набули наукові уявлення про: специфіку формування професійної культури фахівців прикордонних служб зарубіжних країн (США, Канади, Великобританії, Франції, Німеччини); особливості та чинники формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі завдяки побудові структурно-функціональної моделі технології цього процесу; характеристику рівнів (високого, середнього, достатнього, низького) сформованості професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників з урахуванням вимог нормативних документів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що:

розроблено навчальні посібники «Культура професійної комунікації офіцера-прикордонника: матеріали для самостійного опрацювання» і «Риторична культура та фахове спілкування офіцера-прикордонника» для викладання навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» з урахуванням вимог професійної культури до спілкування офіцера-прикордонника;

розроблено матеріали спеціального курсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: історія і сучасність» з метою поглибленого опанування курсантами знань про професійну культуру офіцера-прикордонника та культурні основи його професійної діяльності;

підготовлено навчально-методичні матеріали для викладання навчальних дисциплін «Українська мова за професійним спрямуванням», «Історія України та української культури», «Філософія», «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство», «Прикордонний контроль», «Історія війн, конфліктів та охорони державного кордону», «Інформатика», «Морально-психологічне забезпечення», «Педагогіка та психологія», «Основи управління» з урахуванням необхідності формування професійної культури офіцера-прикордонника;

підготовлено методичні рекомендації науково-педагогічним працівникам щодо формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Національної академії Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького (акт впровадження № 31/39 від 29.11.2019 р.), Льотної академії Національного авіаційного університету (довідка № 01-08/47 від 13.01.2020 р.), Київського факультету Національної академії Національної гвардії України (акт впровадження від 04.02.200 р.), Академії Державної пенітенціарної служби (акт реалізації № 4/15-а від 12.02.2020 р.), Харківського національного університету внутрішніх справ (акт реалізації від 10.03.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Всі подані в дисертації наукові результати авторка отримала самостійно. У роботах, написаних у співавторстві, особисто здобувачці належать: у статті [2] – висвітлення особливостей вивчення вимог

Відомчих стандартів культури прикордонної служби під час викладання навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням»; у статті [3] – розкриття особливостей культури службового спілкування інспекторів прикордонної служби під час бесіди з особами, що перетинають державний кордон у пунктах пропуску; у статті [4] – визначення сутності комунікативної взаємодії офіцерів-прикордонників; у статті [5] – розкриття значення готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до соціально-комунікативної взаємодії; у статті [6] – висвітлення ролі гуманітарного знання в системі формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до соціально-комунікативної взаємодії; у статті [8] – визначення значення мовного етикету та культури мовлення під час спільного прикордонного контролю із суміжними державами; у статті [15] – розкриття значення навчально-творчих завдань для формування у майбутніх офіцерів-прикордонників професійної культури; у статті [22] – обґрунтування необхідності спецкурсу «Українсько-російські відносини: історія і сучасність» для формування професійної культури офіцера-прикордонника; у тезах [26] – розкриття особливостей вивчення вимог відомчих стандартів культури прикордонної служби; у тезах [27] – визначення сутності культури професійного спілкування офіцерів-прикордонників; у тезах [30] – висвітлення основних напрямів формування культури професійного спілкування під час викладання навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням»; у тезах [31] – з'ясування специфіки формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до соціально-комунікативної взаємодії; у тезах [32] – розкриття потенціалу гуманітарних наук для формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до міжособистісної взаємодії; у тезах [33] – характеристика типових ситуацій міжособистісної взаємодії офіцера-прикордонника; у тезах [38] – визначення особливостей фахового спілкування офіцерів-прикордонників під час викладання навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням»; у посібнику [57] – характеристика сучасної української мілітарної літератури; у посібнику [58] – розкриття специфіки культури публічного мовлення у професійному середовищі; у посібнику [59] – висвітлення специфіки риторичної культури та правил фахового спілкування офіцерів-прикордонників; у посібнику [60] – визначення особливостей наукової комунікації представників прикордонного відомства.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні, експериментальні й прикладні результати дослідження, а також концептуальні положення та узагальнені висновки подано у доповідях. Вони отримали схвалення на наукових, науково-практичних і науково-методичних конференціях різного рівня:

міжнародних: «Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук» (м. Київ, 2016 р.), «Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем виховання і освіти» (м. Харків, 2017 р.), «Актуальные проблемы обеспечения пограничной безопасности» (м. Мінськ, 2017 р.), «Особистість в духовно-моральному просторі сучасного світу» (м. Одеса, 2019 р.), «Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та

педагогічні аспекти)» (м. Львів, 2019 р.), «Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України» (м. Хмельницький, 2019 р.), «Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика» (м. Київ, 2019 р.), «Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та перспективи» (м. Одеса, 2019 р.), «Інновації в професійній діяльності педагога: проблеми, теорія, практика» (м. Одеса, 2019 р.), «Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (м. Київ, 2017 р., 2019 р.), «Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи» (м. Суми, 2019 р.), «Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи» (м. Хмельницький, 2019 р.), «Topical Issues of the Development of Modern Science» (м. Софія, 2019 р.), «Dynamics of the development of world science» (м. Ванкувер, 2019 р.);

всеукраїнських: «Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України» (м. Хмельницький, 2012 р., 2013 р., 2016 р., 2017 р., 2018 р.), «Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців» (м. Хмельницький, 2016 р., 2019 р.), «Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми і перспективи» (м. Одеса, 2018 р.), «Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві» (м. Львів, 2019 р.), «Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України» (м. Харків, 2019 р.), «Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених» (м. Одеса, 2019 р.);

регіональних: «Пріоритетні напрями педагогіки і психології: від теорії до практики» (м. Харків, 2015 р., 2019 р.), «Службова-бойова діяльність Національної гвардії: сучасний стан, проблеми та перспективи» (м. Харків, 2019 р.), «Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах» (м. Київ, 2019 р.).

Публікації. Основні результати дослідження за темою дисертації опубліковано у 62 наукових працях, із них в 1 монографії, 21 наукова стаття (8 у співавторстві) – у фахових виданнях України в галузі педагогіки та виданнях, які включено до наукометричних баз даних, 4 статті – у періодичних виданнях іноземних держав, 31 публікація (7 у співавторстві) – у матеріалах наукових конференцій, 6 праць – додатково відображають наукові результати.

Дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук «Формування мовної культури особистості у військовому вузі» за спеціальністю 20.02.02 – військова педагогіка та психологія захищено в квітні 1999 р. в Академії прикордонних військ імені Богдана Хмельницького, її матеріалів у тексті докторської дисертації не використано.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, який налічує 565 найменувань, та 10 додатків. Загальний обсяг дисертації – 621 сторінка. Обсяг основного тексту становить 338 сторінок і містить 8 рисунків та 28 таблиць.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **першому розділі** – «Науково-теоретичні основи формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі» – висвітлено сутність, зміст і характеристику ключових понять дослідження, вимоги нормативно-правових документів щодо рівня і змісту професійної культури офіцерів-прикордонників, особливості формування їхньої професійної культури у вищому військовому навчальному закладі.

З'ясовано, що у широкому розумінні *культуру* визначають як історично зумовлений рівень розвитку суспільства й особистості, що виявляється в матеріальних і духовних цінностях, у системі соціальних норм, ставлень до себе, до інших, до природи. Це поняття використовують для якісної характеристики суспільства – способів діяльності людей і продуктів цієї діяльності, зокрема суспільних відносин, суспільної свідомості, предметів, ідей, норм поведінки. У вузькому сенсі культура стосується рівня освіченості, вихованості людини, а також ступеня оволодіння певною галуззю знань або діяльності. Структурування культури як системи передбачає виокремлення загальнолюдської (або світової), національної культури, культури соціальної групи, територіальної культури та культури окремої людини. Різноманіття проявів культури відповідає різноманіттю людської діяльності.

Професія – це рід трудової діяльності, що вимагає певних знань і трудових навичок. Щодо суспільства професія – це система специфічних завдань, форм і видів діяльності, особистісних особливостей, які необхідні для забезпечення потреб суспільства. Щодо конкретної людини професія – це діяльність, яка необхідна суспільству і є головним джерелом засобів до існування людини. Професія як специфічний соціальний механізм, створений суспільством для забезпечення своїх матеріальних і духовних потреб, вимагає від людини певної системи знань і навичок, відповідних здібностей і професійно важливих якостей. Зміст професійної праці визначає природу і рівень професійної культури особистості, систему її знань, навичок, умінь, психологічних та ділових якостей.

З'ясовано, що на сьогодні склався багатоаспектний підхід науковців до визначення суті професійної культури – у філософії та культурології (С. Гатальська, С. Кримський, О. Пахльовська, О. Пономарьов, М. Попович), соціології (П. Бурдьє, М. Вебер, Ю. Габермас, Е. Дюркгайм, І. Сабатовська, Н. Ткачова, Д. Хайс, А. Хейл), теорії та практиці менеджменту (Р. Гелегер, М. Елвессон, В. Співак, Дж. Скаборуч, Ф. Тейлор, Г. Хаєт, А. Фойоль, Г. Форд Е. Х. Шейн). У психологічному контексті (Ш. Берн, Д. Мацамуто та ін.) культуру трактують як гармонійне поєднання знань, творчої дії, почуттів і спілкування. Психологи розглядають культуру як основу і одночасно результат поведінки людей, простежують її вплив на їхні думки, емоції та мотивацію.

У педагогіці традиційно звертають увагу на діяльнісний аспект культури, орієнтуючись на те, що саме діяльність є її ядром. Представники діяльнісної інтерпретації культури І. Іозис, В. Марєєв, І. Михайліченко, І. Наумчук, Ю. Палеха, І. Пальшкова та ін. трактують її як специфічний спосіб людської

діяльності, як сукупність її способів і результатів. Учені звертають увагу також на особистісно-творчу природу культури, що характеризує активно-творчий потенціал людини. Ціннісний аспект професійної культури вивчають І. Бех, І. Зязюн, В. Сухомлинський та ін., розглядаючи її як систему норм і правил, що регулює відносини у професійній сфері та характеризує рівень і якість професійної діяльності людини. У ціннісному контексті професійна культура є сукупністю духовних цінностей, смислів, традицій, духовних потреб та інтересів, цілей, ідеалів, культурних норм. Дослідники В. Гриньова, Ю. Чернова, Л. Еванс, М. Ераут, А. Вілсон та ін. розглядають поняття «професійна культура» також у тісному зв'язку з професійним розвитком особистості, професіоналізацією та професійною ідентичністю, вбачаючи відмінності між професіоналізмом і професійною культурою у тому, що вона більшою мірою ґрунтується на відносинах і поведінкових практиках, у той час як професіоналізм стосується переважно функціональних характеристик трудової діяльності.

З урахуванням даних наукової літератури з'ясовано, що поняття «професійна культура» використовують для аналізу діяльності та особистісних якостей фахівця і характеристики специфіки й предметного змісту професії. Доведено, що поняття «професійної культури» доцільно розглядати як елемент загальної культури людини, але виокремлювати з огляду на особливості професійної діяльності представників певної професійної групи. За результатами семантичного і концептуального аналізу змісту базових категорій «культура» і «професія» визначено, що *професійна культура* як інтегративне поняття відображає досягнутий у трудовій діяльності рівень майстерності; означає здатність до прийняття самостійних рішень, використання найбільш раціональних способів, прийомів роботи, дотримання етичних вимог, творче ставлення до праці, готовність до самоосвіти, саморозвитку, професійного самовдосконалення.

Результати аналізу законодавчих актів та нормативних документів засвідчили, що сформованість професійної культури є системотвірним фактором становлення офіцера-прикордонника. Це зумовлено тим, що у сучасних умовах професійна культура забезпечує ефективне виконання завдань з охорони кордону, гармонію професійних відносин, особистісний розвиток, високоякісне прогнозування, успішне професійне зростання. У нормативно-правових документах, що регулюють діяльність ДПСУ, викладено загальні вимоги до рівня та якості виконання завдань з охорони державного кордону як складової загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки. Вказано на важливість самовідданого служіння українському народові, патріотизму, підпорядкування власних інтересів суспільним вимогам та державним пріоритетам, дотримання принципів законності. Документи визначають необхідність високої відповідальності за якісне, точне та своєчасне виконання покладених на офіцера-прикордонника професійних обов'язків з управління прикордонним підрозділом.

Визначено необхідність вивчення майбутніми офіцерами-прикордонниками гуманітарних дисциплін, прилучення до сучасних знань про

людину і суспільство, історію та культуру. Доведено, що вивчення гуманітарних дисциплін у вищому військовому навчальному закладі є базовим щодо професійної підготовки, сприяє розвитку особистості, прийняттю моральних норм, формуванню необхідних інтелектуальних якостей, відповідного ставлення до світу, розуміння його багатогранності, здатності давати правильну оцінку проблем сучасного світу, приймати ефективні та виважені рішення.

Загалом окреслено, що оволодіння професійною культурою – одна із найважливіших умов підвищення ефективності діяльності прикордонного відомства.

У **другому розділі** – «Історико-педагогічні та компаративістські аспекти формування професійної культури офіцерів-прикордонників» – висвітлено розвиток наукових уявлень про професійну культуру офіцерів у ретроспективі, розкрито зміст професійної культури фахівців прикордонної служби зарубіжних країн та особливості її формування в закладах освіти.

За результатами аналізу наукової літератури з'ясовано, що серед досліджень з проблематики професійної культури можна виокремити декілька груп. Насамперед це дослідження, що стосуються окремих аспектів професійної культури в офіцерів, здійснені ще в радянський період (В. Вдовюк, Д. Волкогонов, П. Городов, В. Давидов, В. Іванов та ін.). Друга група наукових праць стосується історичних аспектів становлення професійної культури козацтва як представників професійної прикордонної сторожі України (В. Горобець, М. Кабачинський, Ю. Мицик, С. Плохій, Т. Чухліб, Ю. Фігурний та ін.). До третьої групи належать дослідження з проблематики професійної культури офіцерів Збройних сил України та загалом правоохоронних органів (В. Зелений, О. Кравченко, І. Михайліченко, С. Сливка, О. Федоренко та ін.). Ці дослідження розкривають сутність професійної культури, її зміст та структуру, визначають найбільш загальні підходи до аналізу професійної культури як елемента загальної. Четверта група – це напрацювання, що охоплюють окремі аспекти професійної культури офіцерів-прикордонників (В. Балашов, Ю. Дем'янюк, Д. Іщенко, В. Райко, О. Сафін та ін.). Безпосередньо проблематика професійної культури є предметом уваги І. Балицького, С. Білявця, І. Почекаліна, Т. Щеголевої, В. Царенка, В. Хоми, В. Мірошніченко. У роботах зазначених учених проаналізовано специфіку професійної культури, її структуру, зміст стосовно діяльності прикордонного відомства та окремих категорій військовослужбовців ДПСУ.

Результати аналізу наукових джерел, нормативно-правових актів та публікацій з проблеми дослідження (М. Лагас, М. Рід, С. Гантінгтон та ін.) засвідчили посилену увагу у військових закладах освіти США до гуманітарної складової навчання, що є виявом американської освітньої традиції. Пріоритетним у Військовій академії США є формування у курсантів трьох найважливіших якостей, які, на думку американського військового керівництва, повинні бути притаманні професійному військовому: компетентності, відповідальності та відданості своїй справі й нації, лідерського потенціалу. Важливого значення надають також формуванню в майбутніх офіцерів

військової ідентичності, характеру, розуміння місії військового, світогляду та цінностей. У військових закладах освіти першочерговим визначено підвищення інтелектуального потенціалу офіцерів, розвиток їхнього стратегічного мислення і міжкультурних компетенцій, готовності брати на себе відповідальність на різних рівнях. Навчання і перепідготовку військових фахівців старшої і середньої ланки організовано у такий спосіб, щоб забезпечити досягнення інтелектуальної переваги над противником щодо планування операцій та в різних оперативно-тактичних ситуаціях.

У Федеральному центрі підготовки співробітників правоохоронних органів FLETC (Federal Law Enforcement Training Centers), де готують фахівців для Митно-прикордонної служби США, програма базової підготовки передбачає освоєння інструментів, необхідних для оперативної ефективності, для вирішення завдань все більш глобалізованого і складного характеру. В курсі базової підготовки акцент ставиться на розуміння всіма співробітниками основних цінностей правоохоронних органів, на ідентифікацію себе з агентством, високу внутрішню мотивацію, професіоналізм. Філософія навчання у центрі передбачає створення середовища, що формує у майбутніх фахівців навички міжособистісного спілкування, прийняття рішень у кризових ситуаціях, лідерські якості.

Важливими складовими професійної культури представників прикордонного відомства Канади (Canada Border Services Agency) є розуміння місії агентства, професіоналізм, бездоганне виконання обов'язків щодо гарантування громадської безпеки, ефективний, компетентний і відмінний сервіс. У системі професійної підготовки агентства переважає установка на формування у майбутніх співробітників лідерської поведінки, етичних норм, уміння організовувати взаємодію колективу та командну роботу. У Прикордонній службі Великобританії (Border Force) також висувують великі вимоги до особистісних якостей фахівців, їхнього професійного і загальнокультурного рівня. Важливого значення надають відданості цінностям прикордонної служби, вмінню взаємодіяти в команді, вирішувати складні завдання, приймати ефективні рішення, готовності до партнерства та комунікацій, відкритості до новацій.

Прикордонна поліція Франції (Policier aux frontières) толерує такі цінності служби, як обов'язок, дисципліна, лояльність, дух жертвності. Професійна культура співробітників прикордонної поліції у Франції охоплює знання права, дотримання етичних вимог, уміння працювати з інформацією, підтримувати контакти з громадськістю. У Національній вищій школі поліції (École nationale supérieure de la Police), що здійснює підготовку поліцейських до служби на кордоні, традиційно для Франції велику увагу приділено підвищенню рівня загальної культури працівників. Серед методів навчання велику увагу надають роботі з текстами, вправам на розвиток писемного та усного мовлення. Для професійного розвитку фахівців передбачено обов'язкове підвищення рівня знань щодо управління та комунікації, оптимізації відносин із засобами масової інформації.

У Німеччині професійна культура співробітників прикордонної служби стосується насамперед бездоганного виконання службових обов'язків з охорони кордону. В академії Федеральної поліції у м. Любеку (Akademie der Bundespolizei, Lübeck) переважає установка на набуття досвіду, відпрацювання навичок роботи з інформацією та її аналізу. Формування професійної культури фахівців для охорони кордону має системний характер, акцентує увагу на використанні потенціалу її гуманітарної складової, оновленні форм і методів викладання гуманітарних навчальних дисциплін, відпрацюванні у курсантів системних навичок аналізу проблемних ситуацій.

Загалом з'ясовано, що для формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників важливе значення має урахування досвіду США і європейських країн в аспекті використання потенціалу гуманітарних дисциплін, навчання вирішування складні проблемні завдання професійної діяльності, розвитку інтелектуального і лідерського потенціалу, командної роботи та комунікативних навичок.

У **третьому розділі** – «Організаційно-методичні основи діагностики професійної культури офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі» розкрито сутність, структуру й особливості змісту професійної культури офіцерів-прикордонників, охарактеризовано критерії, показники і рівні її сформованості, подано результати діагностики.

З урахуванням досліджень Т. Глушман В. Гриньової, О. Попчук, О. Ставицького, О. Сафіна та ін., а також результатів аналізу особливостей професійної діяльності щодо захисту й охорони державного кордону професійну культуру офіцера-прикордонника визначено як інтегративне системне утворення, що характеризує спосіб його професійної діяльності, охоплює сукупність ціннісних орієнтацій, світоглядних знань та спеціальних компетенцій у сфері охорони кордону, визначає професійний тип мислення, поведінку в професійному середовищі, професійні моделі взаємодії і спілкування, є умовою ефективної професійної діяльності з охорони кордону. Зміст професійної культури виявляється у ставленні до професійної діяльності, до себе, до інших, у способах прийняття рішень, аналізу та вирішення професійних проблем, у використанні найбільш раціональних способів, прийомів роботи та результативності праці, дотриманні вимог професійної етики під час міжособистісної професійної взаємодії, у готовності до самоосвіти та професійного самовдосконалення.

Структурно професійна культура офіцера-прикордонника охоплює ціннісний, пізнавальний, комунікативний, діяльнісний та професійно-особистісний компоненти. *Ціннісний* компонент стосується таких цінностей у сфері охорони державного кордону, як недоторканність державного кордону, відданість Батьківщині, вірність Військові присязі, самовіддане служіння українському народові, повага до символів держави, офіцерська честь, офіцерське братерство, чесність. Цінності визначають способи виконання завдань професійної діяльності, норми поведінки та спілкування офіцера-прикордонника.

Пізнавальний компонент професійної культури охоплює систему теоретичних та емпіричних знань і уявлень, що стосуються професійної діяльності та необхідні для компетентного і якісного виконання завдань з охорони кордону. Це знання про закономірності поведінки людини в групі, особливості міжособистісної взаємодії, організації й управління. Важливе значення має також здатність працювати з інформацією, протистояти ворожим інформаційним впливам.

Значення *комунікативного* компонента зумовлене тим, що професія захисника кордону передбачає широкий спектр міжособистісних контактів на різних рівнях і колективні узгоджені дії. Комунікативний компонент охоплює уміння офіцера-прикордонника використовувати конструктивні прийоми впливу на підлеглих, чітко вибудовувати стратегію і тактику комунікативної взаємодії, вибирати адекватні способи комунікації та застосовувати їх під час комунікації з жителями прикордоння, іноземцями, спецконтингентом, представниками інших професійних груп.

Діяльнісний компонент професійної культури офіцера-прикордонника охоплює професійно доцільні способи діяльності й культуру поведінки, характеризує здатність офіцера як керівника до ефективних дій у сфері професійних та міжособистісних відносин відповідно до уявлень про відповідальність, справедливість, обов'язок, честь. Важливе значення мають також дотримання норм професійної діяльності, вміння офіцера-прикордонника вирішувати складні завдання, які стосуються управління повсякденною діяльністю підрозділу, підготовки та організації оперативно-службових дій, створення безпечних умов для життєдіяльності персоналу.

Професійно-особистісний компонент професійної культури офіцера-прикордонника стосується його особистісних якостей, інтелектуального, психічного, морального потенціалу. Для офіцера-прикордонника важливе значення має ідентифікація себе з Українською державою, розуміння місії ДПСУ, патріотизм, відповідальність, уміння співвідносити свої інтереси зі змістом професійної діяльності, самодисципліна, творчий підхід до справи, готовність до професійного саморозвитку та самовдосконалення.

З урахуванням наукових досліджень (Т. Гулієва, О. Попчук, І. Почекалін, Є. Хриков Т. Щеголева та ін.) і компонентного складу професійної культури офіцера-прикордонника виокремлено п'ять критеріїв її сформованості, зокрема аксіологічний (служує для діагностики ціннісного компонента), когнітивний (необхідний для діагностики пізнавального компонента професійної культури), інтерактивний (необхідний для діагностики комунікативного компонента), поведінковий (призначений для оцінювання діяльнісного компонента), особистісний (відповідає професійно-особистісному компоненту).

Обґрунтовано, що показниками *аксіологічного* критерію є розуміння державного й особистісного сенсу діяльності та місії офіцера-прикордонника; визнання цінностей у сфері охорони державного кордону; прийняття етичних вимог до професійної діяльності; готовність протистояти неоднозначним впливам повсякденної дійсності. Про сформованість *когнітивного* компонента професійної культури свідчать системні знання щодо особливостей професійної

культури офіцера-прикордонника; засвоєння гуманітарних знань, необхідних для професійної діяльності; знання етичних нормативних вимог до професії; ерудованість, широта інтелектуальних зацікавлень, здатність протидіяти ворожим інформаційним впливам. Для визначення сформованості професійної культури за *інтерактивним* критерієм обрано такі показники, як здатність налагоджувати професійну взаємодію, використовувати необхідні комунікативні тактики та стратегії у різних ситуаціях; дотримання правил комунікативного етикету, культурних норм взаємодії, ведення діалогу та дискусії; підтримання зв'язків з іншими членами навчальної групи. Своєю чергою здатність самостійно розв'язувати складні спеціалізовані завдання, приймати управлінське рішення, дотримуватись норм професійної діяльності, основних етичних стандартів, звичаїв, традицій прикордонної служби, вміння самостійно працювати з інформаційними джерелами, здійснювати самоаналіз і самооцінку своїх дій відповідно до вимог професійної культури обрано показниками сформованості професійної культури за *поведінковим* критерієм. Показниками *особистісного* критерію є ідентифікація себе з Українською державою, шанобливе ставлення до неї, патріотизм; мотивація до вивчення проблематики професійної культури; вміння брати на себе відповідальність за вирішення складних завдань та практичних проблем охорони кордону, творчий підхід до справи; емоційна стійкість, самодисципліна, лідерський потенціал. Загалом сформованість професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників запропоновано оцінювати за чотирма рівнями – низьким, середнім, достатнім і високим.

Констатувальний етап експерименту організовано впродовж двох фаз на базі НАДПСУ в умовах освітнього процесу. В експерименті взяли участь у 2014 році – 168, а в 2015 році – 178 курсантів. Окрім випускників, під час констатувального етапу педагогічного дослідження було опитано 123 курсанти 1–2 курсів, а також 28 науково-педагогічних працівників. За результатами співбесід, усного опитування, тестування, виконання професійно-спрямованих завдань встановлено, що високий рівень характерний лише для 21,97 % курсантів. Переважна більшість учасників експерименту перебуває на середньому (33,52 %), достатньому (32,37 %) та низькому (12,14 %) рівнях. Виявлено особливо низький рівень професійної культури за аксіологічним, когнітивним та поведінковим критеріями. Це підтвердило необхідність цілеспрямованої роботи щодо формування професійної культури у майбутніх офіцерів-прикордонників.

У **четвертому розділі** – «Концептуальні і технологічні засади формування професійної культури офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі» обґрунтовано концепцію та педагогічні умови формування професійної культури офіцерів-прикордонників, охарактеризовано технологію її формування.

Результати аналізу й узагальнення організаційно-педагогічних особливостей професійної підготовки майбутніх захисників кордону засвідчили необхідність розв'язання суперечностей в освітньому процесі шляхом розроблення і впровадження концепції формування їхньої професійної

культури. Концепція формування професійної культури як основна ідея дослідження всесторонньо розкриває сутність, зміст, особливості цього процесу, а також способи діяльності, основні заходи щодо формування зазначеної особистісної властивості в умовах вищого військового навчального закладу. Ієрархічна структура концепції охоплює три рівні підпорядкованості, які спрямовують логіку розгортання її загального змісту: методологічний, теоретичний і технологічний. *Методологічний рівень* визначає необхідність формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників на засадах системного, діяльнісного, культурологічного, особистісно орієнтованого, середовищного і компетентнісного підходів, а також принципів єдності теорії і практики, виховного навчання, єдності національного та загальнолюдського, національної свідомості, культуровідповідності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу. У комплексному поєднанні ці підходи та принципи забезпечують належне формування у майбутніх офіцерів-прикордонників усіх складових професійної культури, необхідних для ефективного виконання завдань з охорони державного кордону.

Теоретичний рівень ґрунтується на основних положеннях філософських теорій культури, насамперед дослідженнях філософів В. Біблера, М. Кагана, Л. Когана, С. Кримського, П. Поповича, які розкривають онтологічні характеристики професійної культури. Важливе значення мають також теорії культурних основ націй (Б. Андерсон, Дж. Гатчінсон, М. Грох, К. Дойч, Е. Сміт та ін.), що визначають вирішальний вплив культурного ресурсу, колективних спогадів на становлення нації, її самоусвідомлення. В Україні ці питання розкрито у працях Х. Алчевської, В. Антоновича, Б. Грінченка, М. Грушевського, М. Драгоманова, М. Максимовича, В. Сухомлинського, І. Франка, у дослідженнях з питань національного виховання (Г. Ващенко, П. Кононенко, Й. Сележан, С. Сливка). Теоретичну частину концепції становлять також теорії історичної освіти (С. Ганаба, І. Лисяк-Рудницький, О. Пометун, Г. Фрейман, Р. Шпорлюк, Н. Яковенко та ін.), комунікативної філософії (К.-О. Апель, В. Біблер, М. Бубер, Ю. Габермас та ін.) і міжособистісної комунікації (Л. Бацевич, В. Манакін, Л. Орбан-Лембрик, О. Яшенкова). Для організації роботи з формування у майбутніх офіцерів-прикордонників професійної культури засадничим було також урахування теорії інформаційного суспільства (Д. Белл, М. Кастельс, А. Турен, Е. Тоффлер та ін.), що вказують на зростання ролі та значення знання й інформації, вплив інформаційних технологій на суспільство, та теорії активного навчання (Н. Волкова, С. Сисоєва, О. Пометун, О. Сидоренко, В. Чуба та ін.).

Технологічний рівень ураховує положення методологічного та теоретичного рівнів і розкриває технологію формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників. Технологія є своєрідним алгоритмом упровадження концепції та педагогічних умов, тобто необхідного змісту, форм, методів, прийомів, способів педагогічних дій і засобів, що визначають цільову орієнтацію та організацію освітнього процесу, специфіку взаємодії викладачів і курсантів та передбачають вплив на всі компоненти професійної культури

протягом чотирьох етапів: ознайомлення, становлення, актуалізації та індивідуалізації.

З урахуванням даних наукової літератури (Г. Атанов, І. Бех, Г. Васянович, Г. Ващенко, Н. Волкова, С. Гатальська, С. Кримський, В. Семиченко, С. Сисоєва, В. Сухомлинський та ін.) й особливостей професійної діяльності офіцерів-прикордонників найважливішими умовами формування їхньої професійної культури визначено такі:

на *першому етапі – етапі ознайомлення (I курс)* – формування у курсантів знань про сутність професійної культури, місію прикордонника, суспільне значення його праці засобами першого модуля спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: історія, традиції, цінності»; посилення мотивації курсантів до вивчення проблематики професійної культури; розвиток комунікативного компонента професійної культури з використанням діалогових методів навчання відповідно до правил, цінностей та норм професійної взаємодії (під час вивчення навчальних дисциплін «Українська мова за професійним спрямуванням» та «Історія України і української культури»);

на *другому етапі – етапі становлення (II курс)* – вивчення курсантами історії української суспільно-політичної думки та сучасної української мілітарної літератури під час другого модуля спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: інтелектуальна історія і мілітарна література України»; оновлення змісту дисциплін гуманітарної і професійної підготовки та використання дискусійних методів для прилучення прикордонників до європейських цінностей прикордонної служби (під час вивчення навчальних дисциплін «Філософія», «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство», «Прикордонний контроль»); удосконалення навичок спілкування засобами тренінгу проблемної комунікації;

на *третьому етапі – етапі актуалізації (III курс)* – формування навичок роботи з інформацією та протидії ворожій пропаганді засобами третього модуля спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: основи інформаційної безпеки»; використання проблемних методів для відпрацювання у майбутніх офіцерів-прикордонників навичок самостійного вирішення складних спеціалізованих завдань і проблем охорони кордону; задіяння потенціалу комп'ютерної комунікації для опанування системи знань, необхідних у професійній діяльності (під час вивчення навчальних дисциплін «Історія війн, конфліктів та охорони державного кордону», «Політичні та економічні системи», «Інформатика»);

на *четвертому етапі – етапі індивідуалізації (IV курс)* – формування знань і умінь щодо протидії ворожим інформаційним впливам засобами четвертого модуля спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: історія російсько-українських воєн»; використання методу проєктів та дослідницьких методів для формування навичок вирішення проблемних ситуацій, ділової комунікації та конструктивної співпраці в команді, вивчення проблематики лідерства й управління прикордонним підрозділом; задіяння потенціалу навчально-творчих завдань для розвитку в майбутніх офіцерів-

прикордонників творчого мислення (під час вивчення навчальних дисциплін «Морально-психологічне забезпечення», «Педагогіка та психологія», «Основи управління»).

Структурно технологія формування професійної культури охоплює концептуальну основу (окреслює мету і завдання), змістову (визначає зміст навчального матеріалу) та процесуальну (організація навчального процесу) частини, а також оцінку результатів. Схематично технологію формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі подано на рисунку 1.

Відповідно до технології на *першому етапі – етапі ознайомлення (I курс)* для посилення мотивації курсантів до оволодіння змістом професійної культури створено умови для їхньої інтелектуальної ініціативи та пізнавальної активності, формування інтересу до професійної культури, розуміння місії прикордонного відомства, усвідомлення ролі офіцера-прикордонника в системі забезпечення національної безпеки. На заняттях з «Української мови за професійним спрямуванням», «Історії України та української культури» важливе значення мали професійно-спрямовані завдання, змодельовані професійні ситуації, актуальність навчального матеріалу. Це дозволило показати зв'язок між навчанням і професійною діяльністю, спроектувати професійні перспективи курсантів відповідно до вимог професійної культури.

Упровадження спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: історія і сучасність», зокрема його першого модуля «*Професійна культура офіцера-прикордонника: історія, традиції, цінності*», дозволило ознайомити курсантів з історією і традиціями прикордонної охорони, сформувати належний рівень ціннісного компонента їхньої професійної культури. Під час викладання «Української мови за професійним спрямуванням» *використання діалогічних методів* допомогло підготувати курсантів до професійної комунікації у пунктах пропуску. На основі діалогу було побудовано евристичні бесіди, презентації, «мозковий штурм», «круглі столи», ділові ігри, обговорення відеозаписів тощо. Зокрема проведено такі ігри: «Зустріч делегації для прикордонно-представницької зустрічі», «Вітання і прощання у пункті пропуску», «Дисциплінарна бесіда», «Розпорядження» та ін. Діалогічні методи дозволили вчити курсантів з повагою ставитись до інших людей, їхнього світогляду і цінностей, комунікативно виправдано користуватися мовними засобами у різних сферах мовлення, тобто забезпечити належний рівень комунікативного та професійно-особистісного компонентів професійної культури.

На *другому етапі – етапі становлення (II курс)* для формування основ професійної культури, її пізнавального компонента передбачено *ознайомлення курсантів з історією української суспільно-політичної думки та сучасною українською мілітарною літературою засобами другого модуля спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: інтелектуальна історія і мілітарна література України»*.

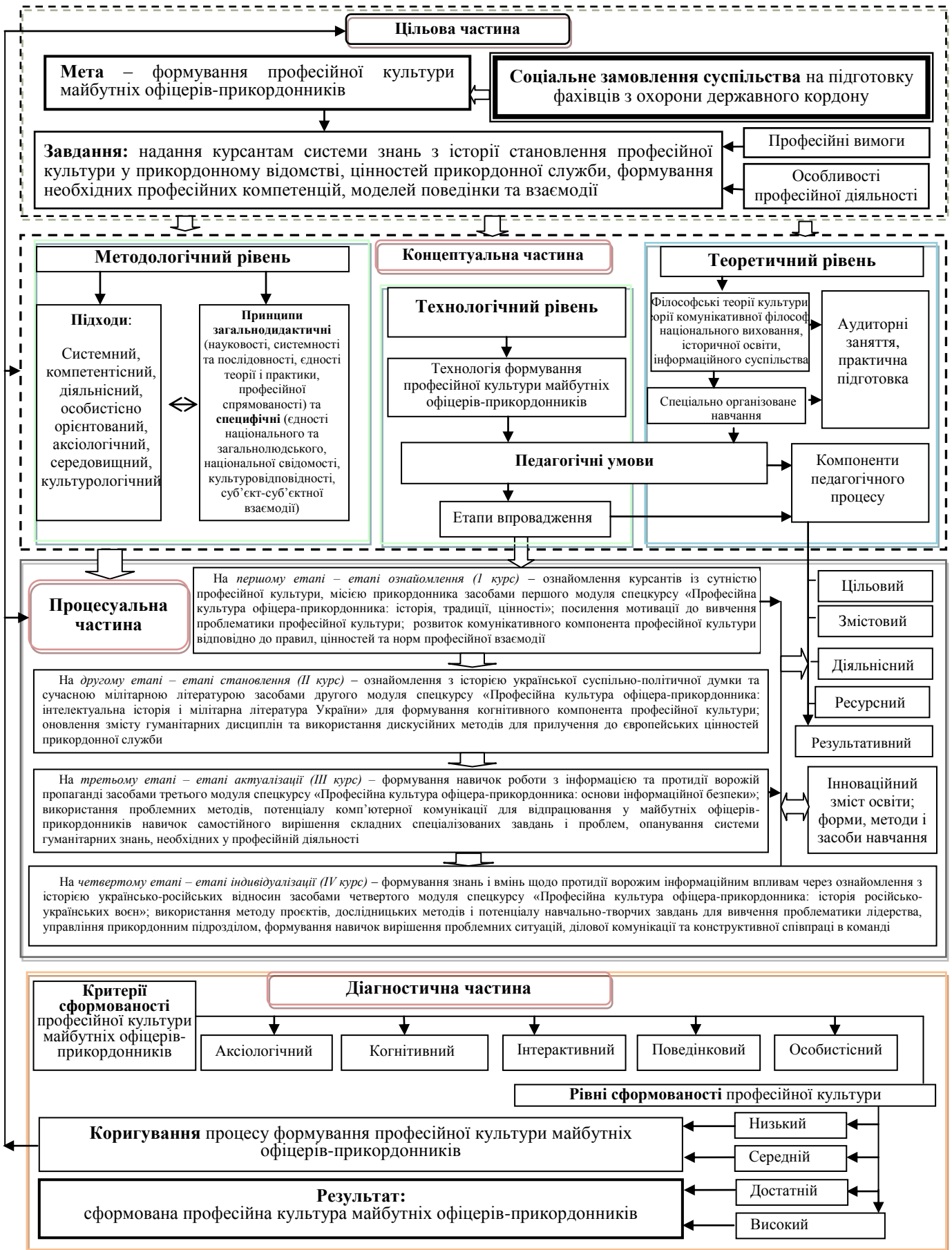

Рисунок 1 – Структурно-функціональна модель технології формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі

Курсанти вивчали основні події суспільно-політичної історії України, історію державницьких та національних ідей, визначні зразки інтелектуальної історії України, діяльність відомих представників суспільно-політичної думки, вчилися аналізувати, узагальнювати і критично оцінювати основні ідеї, самостійно знаходити інформацію щодо історії суспільно-політичних учень, аргументовано відстоювати свої погляди. Важливим предметом обговорення була також сучасна героїко-патріотична (А. Кокотюха, В. Портяк, В. Шкляр) та мілітарна (О. Вільчинський, Б. Кушнір, І. Орел, Є. Положій, І. Родін, А. Совва) література.

Під час вивчення навчальних дисциплін «Філософія» та «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство» *передбачено прилучення курсантів до європейських цінностей прикордонної служби* через вивчення європейської культурної спадщини, сутності європейської цивілізації, європейських уявлень про свободу, основи суспільного буття та відповідальність індивіда. Важливе значення мали диспути та дискусії про сенс та призначення людини. Через пізнання способу життя, ідеалів, цілей, світоглядних установок, у яких конкретизуються цінності культури народів та епох, курсанти засвоювали соціокультурні моделі, необхідні для особистісного і професійного становлення. Знання цінностей європейської культури, досвіду життєдіяльності людей різних історичних та культурних епох, відображених у філософії, етиці, релігії, допомогло майбутнім офіцерам краще пізнати сенс свого життя, своєї професійної діяльності, цінності прикордонної служби.

Важливе значення мало *використання традиційного аналізу конкретних ситуацій/кейсів на заняттях з навчальних дисциплін «Філософія», «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство», «Прикордонний контроль» для навчання оптимальних способів вирішення професійних завдань.* З урахуванням діяльнісного характеру освоєння змісту культури акцентовано увагу на необхідності оволодіння майбутніми офіцерами-прикордонниками оптимальних способів вирішення професійних завдань, насамперед щодо взаємодії персоналу та управління. Курсанти вчилися аналізувати конкретні ситуації та відпрацьовувати альтернативні варіанти в умовах невизначеності, визначатися з лінією поведінки у комунікації, виявляти особистісну позицію, приймати управлінське рішення, тобто відпрацьовувати загальну модель професійної діяльності відповідно до професійних культурних норм.

Для *вдосконалення навичок спілкування – складових комунікативного компонента* було проведено тренінг проблемної комунікації. Під час тренінгу курсанти відтворювали моделі поведінки, характерні для професійної діяльності, вчилися вирішувати складні ситуації професійної взаємодії. Виконуючи тренінгові вправи «Передача предмета», «Розслідування», «Здогад чи висновок?», «Взаємодопомога чи конфронтація», вони вчилися розв'язувати конфліктні ситуації, цілеспрямовано досягати взаєморозуміння, підвищувати точність та лаконічність комунікації, знижувати емоційну напругу під час проблемних ситуацій. Ключовим у цій роботі був акцент на сутності поваги людей один до одного, на тому, що культура професійної комунікації є ключем

до належного командного духу, шляхом до згуртованості та високої ефективності.

На *третьому етапі – етапі актуалізації (III курс)* передбачено увагу до формування навичок роботи з інформацією та протидії ворожій пропаганді засобами третього модуля спецкурсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: основи інформаційної безпеки». Майбутні офіцери-прикордонники вчилися аналізувати, узагальнювати і критично оцінювати російські міфи про Україну та її минуле. Особливу увагу приділено питанням інформаційної війни, інформаційної складової гібридної війни, що її веде Росія проти України, технологіям пропагандистського та інформаційного впливу, основним механізмам російської пропаганди. Предметом уваги були також теоретичні та практичні проблеми забезпечення комунікативної та інформаційної безпеки, використання в практиці роботи з персоналом ДПСУ відомостей про інформаційну політику та сучасні пропагандистські кампанії, вивчення основних факторів забезпечення інформаційної та прикордонної безпеки. Важливе значення мав розвиток критичного мислення майбутніх офіцерів-прикордонників, уміння аналізувати інформацію.

Під час вивчення навчальних дисциплін «Історія війн, конфліктів та охорони державного кордону», «Політичні та економічні системи», «Інформатика» важливе значення мало використання проблемних методів. Проблемні ситуації викладачі пропонували у вигляді різноманітних професійних завдань, що містили суперечність, потребували з'ясування причин та наслідків подій, узагальнення, систематизації чи спростування. За допомогою проблемного навчання створено умови для самостійного прийняття курсантами рішення, порівняння різних поведінкових варіантів, формування самостійності, наполегливості, цілеспрямованості, тобто готовності до подолання проблем і труднощів професійного життя. У цей час було також використано можливості інформаційних технологій, насамперед комп'ютерної комунікації. Курсанти використовували інформаційні ресурси комп'ютерних технологій, працювали з різними видами, носіями, електронними базами інформації для знаходження необхідних даних з проблематики професійної культури. Велике значення для вивчення питань історії воєнних конфліктів і професійної культури мали такі комп'ютерні комунікації, як e-mail дискусійні групи та технологія електронного мозкового штурму. Їх було використано як комп'ютерно-опосередковану форму обміну ідеями щодо сутності справжнього воїна, значення військової символіки («Історія війн, конфліктів та охорони державного кордону»), цивілізаційних переваг Європи («Політичні та економічні системи»), писемної професійної комунікації («Інформатика»). Така робота дозволила формувати у курсантів оперативність у здобуванні інформації, відшліфовувати вміння висловлювати свою думку, загалом підвищити рівень ціннісного, пізнавального, комунікативного та діяльнісного компонентів професійної культури.

На *четвертому етапі – етапі індивідуалізації (IV курс)* – важливе значення мало ознайомлення курсантів з історією українсько-російських відносин засобами четвертого модуля спецкурсу «Професійна культура

офіцера-прикордонника: історія російсько-українських воєн». Курсанти аналізували особливості перебігу перших російсько-українських воєн (1169, 1172 рр.), російсько-українські війни в часи Гетьманщини, війни з більшовицькою Росією, постаті визначних українських воєначальників, зокрема П. Болбачана, Я. Гальчевського, О. Грекова, О. Натієва, О. Лігнау, М. Омеляновича-Павленка, В. Сальського та ін. Особливу увагу було приділено війнам за незалежність, що їх вели Організація українських націоналістів та Українська повстанська армія, а також перебіг російсько-української війни 2014–2019 рр. Загалом вивчення цього модуля спецкурсу мало велике значення з огляду на необхідність формування патріотизму майбутніх захисників кордону, історичного мислення, розуміння ними ролі героїв за незалежність, відновлення українських мілітарних традицій.

Під час викладання навчальних дисциплін «Морально-психологічне забезпечення», «Педагогіка та психологія», «Основи управління» *метод проєктів дозволив формувати у курсантів навички вирішення проблемних ситуацій, ділової комунікації та конструктивної співпраці в команді*. Опрацювання таких проєктів, як «Специфіка розробки плану діяльності прикордонного підрозділу з гуманітарної підготовки», «Алгоритм роботи заступника начальника відділу прикордонної служби з вивчення персоналу», «План занять з гуманітарної підготовки щодо ознайомлення персоналу з вимогами Кодексу поведінки працівників, до функціональних обов'язків яких належить здійснення управління кордонами», дозволило формувати у майбутніх офіцерів-прикордонників навички ефективного комплексного вирішення професійних завдань та роботи в команді. Дослідницькі методи було використано для вивчення курсантами проблематики лідерства та управління прикордонним підрозділом. Курсанти досліджували такі теми, як «Система лідерства в армії США», «Підготовка лідерів у армії США», «Лідерство, теорія і практика управління у професійній військовій освіті США». Щодо українських реалій це були теми на кшталт: «Лідерство – душа армії (А. Зелінський)», «Військове лідерство як прийняття рішень», «Лідерство в умовах динамічної війни», «Лідерство і нова українська військова культура», «Лідерство і шлях української армії до перемоги» та ін. Важливими також були дослідження лідерського потенціалу офіцера-прикордонника, лідерства в системі охорони кордону, характеристики офіцера як лідера прикордонного підрозділу, специфіки формування лідерських якостей. Дослідницькі методи дозволили розвивати аналітичні здібності майбутніх офіцерів-прикордонників, формувати їх як національну інтелектуальну еліту.

Велике значення мало *використання потенціалу навчально-творчих завдань для розвитку в майбутніх офіцерів-прикордонників творчого мислення*. Викладачі пропонували курсантам завдання на управління, тобто на визначення мети, стратегії діяльності, на планування чи організацію діяльності, на нормування часу, на оцінку результатів. Виконання творчих завдань стало прикладом активної і творчої військової освіти, найкращою підготовкою до ситуацій двозначності й невизначеності, які можуть виникнути під час виконання службових (управлінських, організаційних, навчальних,

дисциплінарних, виховних, екстремальних та ін.) завдань з охорони кордону. Загалом технологія підтвердила можливість формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі через поетапне впровадження педагогічних умов, а також інноваційного змісту, форм і методів формування зазначеної особистісної властивості.

У **п'ятому розділі** – «Організація та результати дослідно-експериментального дослідження» – висвітлено особливості організації, охарактеризовано етапи та методику експериментального дослідження, проаналізовано результати експериментальної роботи, подано методичні рекомендації науково-педагогічним працівниками щодо формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі.

Перед початком формувального етапу експерименту визначено стан сформованості професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників на основі методик, використаних на констатувальному етапі. Аналіз результатів засвідчив, що курсанти переважно мають низький (від 43,90 % до 44,36 %) і достатній (від 33,87 % до 34,15 %) рівні сформованості професійної культури. Після цього всіх курсантів розподілено на дві групи: експериментальну (далі – ЕГ) – 124 особи і контрольну (далі – КГ) – 123 особи. За якісними характеристиками та рівнем сформованості професійної культури ЕГ і КГ суттєво не відрізнялися. Формувальний етап педагогічного експерименту тривав з вересня 2015 до травня 2019 року і передбачав упровадження технології і педагогічних умов формування професійної культури відповідно до запропонованої концепції. Після закінчення формувального етапу було проведено підсумкове вимірювання сформованості професійної культури курсантів ЕГ і КГ, результати якого представлено у таблиці 1 та на рис. 2.

Таблиця 1 – Динаміка сформованості професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників на початку та наприкінці формувального етапу експерименту, ЕГ – 124 особи, КГ – 123 особи, к-ть, %

Рівні професійної культури	На початку експерименту				Наприкінці експерименту			
	КГ		ЕГ		КГ		ЕГ	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
Високий	10	8,13	10	8,06	19	15,45	41	33,06
Середній	17	13,82	17	13,71	27	21,96	49	39,52
Достатній	42	34,15	42	33,87	48	39,02	21	16,94
Низький	54	43,90	55	44,36	29	23,57	13	10,48

Аналіз результатів засвідчив, що після впровадження технології та педагогічних умов формування професійної культури в ЕГ порівняно з КГ стало на 13,09 % менше курсантів, що мали низький рівень професійної культури. В ЕГ також на 17,61 % порівняно з КГ збільшилась кількість курсантів, що мають високий рівень професійної культури. Це підтвердило доцільність упровадження запропонованих технології і

педагогічних умов формування професійної культури у майбутніх офіцерів-прикордонників.

Динаміку змін, які відбулись у розподілах курсантів за рівнями сформованості зазначеної особистісної характеристики, чітко увиразнено на рисунку 2.

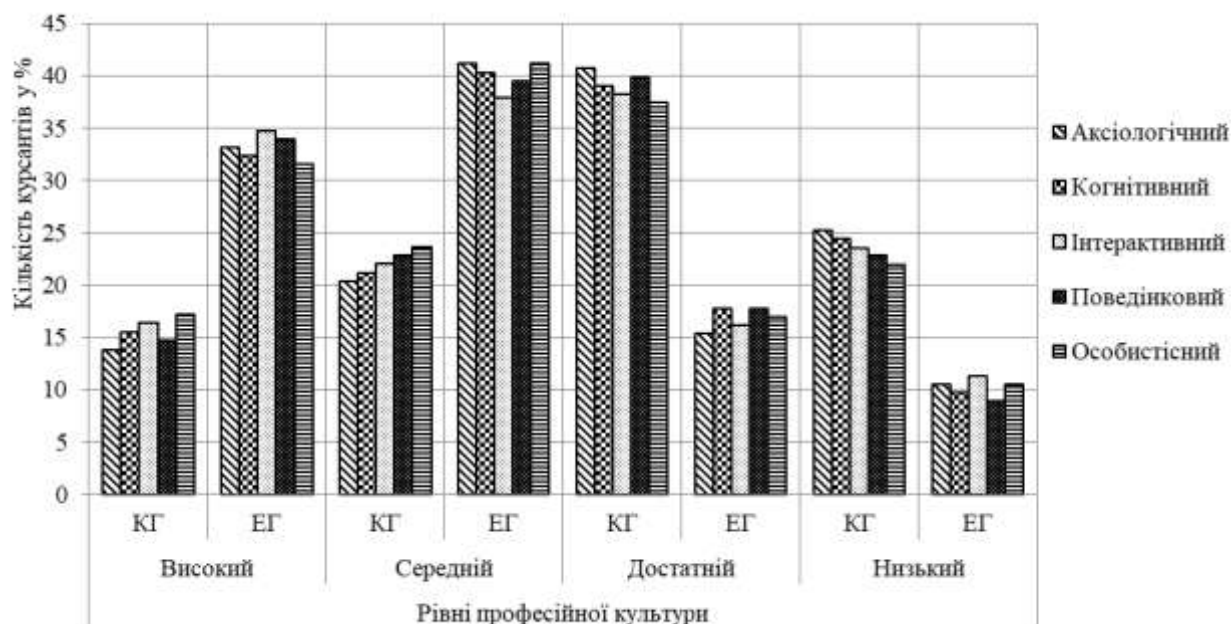

Рисунок 2 – Гістограма розподілу курсантів КГ та ЕГ за рівнями сформованості професійної культури наприкінці формувального експерименту

Статистичну значущість змін у рівнях сформованості професійної культури курсантів ЕГ і КГ підтверджено з використанням методів математичної статистики, зокрема за допомогою критерію φ^* -кутового перетворення Фішера: відмінності між КГ та ЕГ є статистично значущими, тому що $p \leq 0,01$. Цим підтверджено достовірність гіпотези дослідження та доцільність упровадження запропонованої технології формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників.

За результатами експериментальної роботи подано методичні рекомендації науково-педагогічним працівникам щодо формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі.

ВИСНОВКИ

У дослідженні представлено теоретичне та методичне обґрунтування концепції формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі, розроблено та експериментально перевірено ефективність технології її впровадження.

1. На сьогодні склався багатоаспектний підхід науковців до визначення суті професійної культури – філософський, соціологічний, культурологічний, ціннісний, діяльнісний. Поняття «професійна культура» використовують для

аналізу специфічної якості діяльності фахівця та характеристики специфіки і предметного змісту професії. Більшість сучасних досліджень трактують професійну культуру як суспільний, соціальний та особистісний феномен, що має діяльнісну та ціннісну природу. Професійна культура є складовою загальної культури фахівця як особистості, визначаючи специфічні цінності, норми, стереотипи, установки його професійної діяльності.

Професійна культура офіцера-прикордонника – це інтегративне системне утворення, що характеризує спосіб його професійної діяльності, охоплює сукупність ціннісних орієнтацій, світоглядних знань та спеціальних компетенцій у сфері охорони кордону, визначає професійний тип мислення, поведінку в професійному середовищі, професійні моделі взаємодії і спілкування, є умовою ефективної професійної діяльності з охорони кордону.

2. Для організації роботи з формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників велике значення має урахування досвіду формування професійної культури США, Канади та низки європейських країн. Важливими складовими професійної культури співробітників прикордонних служб у цих країнах вважають професіоналізм, ефективність професійної діяльності та міжособистісної взаємодії, навички комунікації та роботи в команді. У системі професійної підготовки прикордонних служб США та Канади переважає установка на підвищення інтелектуального потенціалу майбутніх фахівців, розвиток їхнього стратегічного мислення, формування лідерської поведінки, етичних норм, навичок спілкування та роботи з інформацією, уміння організовувати взаємодію колективу і командну роботу. В Європейському Союзі важливе значення надається формуванню цінностей прикордонної служби, які визначено фундаментом надійності та професіоналізму персоналу прикордонних служб, формуванню компетенцій щодо дотримання фундаментальних прав людини, етичних правил та цінностей як частини професійної культури, налагодженню взаємодії та підтримання зв'язків з громадськістю.

3. Професійна культура офіцерів-прикордонників зумовлена змістом та функціями їхньої професійної діяльності як представників прикордонного відомства, передбачає історично сформовані й перевірені часом стандарти, способи діяльності, виконання завдань з охорони кордону на високому рівні, оптимальними способами та з досягненням максимального результату.

Структурно професійна культура майбутнього офіцера-прикордонника охоплює ціннісний (стосується цінностей у сфері охорони державного кордону, що визначають способи виконання завдань професійної діяльності, норми поведінки та спілкування офіцера-прикордонника), пізнавальний (характеризує систему знань із професійної сфери, необхідних для компетентного і якісного виконання завдань з охорони кордону), комунікативний (охоплює уміння офіцера-прикордонника використовувати конструктивні прийоми впливу на підлеглих, вибудовувати стратегію і тактику комунікативної взаємодії), діяльнісний (характеризує здатність офіцера як керівника до ефективних дій у сфері професійних та міжособистісних відносин) та професійно-особистісний

(стосується особистісних якостей, інтелектуального, психічного, морального потенціалу) компоненти.

4. Для діагностики сформованості професійної культури запропоновано використовувати п'ять критеріїв та відповідні їм показники. Показниками аксіологічного критерію обрано розуміння державного й особистісного сенсу діяльності та місії офіцера-прикордонника; визнання цінностей у сфері охорони державного кордону; прийняття етичних вимог до професійної діяльності; готовність протистояти неоднозначним впливам повсякденної дійсності. Когнітивний критерій конкретизують такі показники, як системні знання про особливості професійної культури офіцера-прикордонника; засвоєння гуманітарних знань, необхідних для професійної діяльності; знання етичних нормативних вимог до професії; ерудованість, широта інтелектуальних зацікавлень, здатність протидіяти ворожим інформаційним впливам. Сформованість професійної культури за інтерактивним критерієм запропоновано оцінювати, беручи до уваги здатність налагоджувати професійну взаємодію, використовувати необхідні комунікативні тактики та стратегії у різних ситуаціях, дотримуватись правил комунікативного етикету, культурних норм взаємодії, ведення діалогу та дискусії, підтримувати зв'язки з іншими членами навчальної групи. Здатність самостійно розв'язувати складні спеціалізовані завдання, приймати управлінське рішення, дотримуватись норм професійної діяльності, основних етичних стандартів, звичаїв, традицій прикордонної служби; вміння самостійно працювати з інформаційними джерелами, здійснювати самоаналіз і самооцінку своїх дій відповідно до вимог професійної культури обрано показниками поведінкового критерію. Показниками особистісного критерію визначено ідентифікацію з Українською державою, шанобливе ставлення до держави, патріотизм; мотивацію до вивчення проблематики професійної культури; вміння брати на себе відповідальність за вирішення складних завдань та практичних проблем охорони кордону, творчий підхід до справи; емоційну стійкість, самодисципліну, лідерський потенціал. Сформованість професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників визначено за чотирма рівнями – низьким, середнім, достатнім і високим.

5. Концепція формування професійної культури як основна ідея дослідження розкриває сутність, зміст, особливості цього процесу, а також способи діяльності, основні заходи щодо формування зазначеної особистісної властивості в умовах вищого військового навчального закладу. Методологічний рівень концепції визначає необхідність формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників на засадах системного, діяльнісного, культурологічного, особистісно орієнтованого, середовищного і компетентнісного підходів, а також принципів єдності теорії і практики, виховного навчання, єдності національного та загальнолюдського, національної свідомості, культуровідповідності, суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу. Теоретичний рівень ґрунтується на основних положеннях філософських теорій культури, теорії культурних основ націй, історичної освіти, комунікативної філософії, міжособистісної комунікації, теоріях

інформаційного суспільства та активного навчання. Технологічний рівень характеризує технологію формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників як послідовність впровадження концепції та педагогічних умов, тобто необхідного змісту, форм, методів, прийомів, способів педагогічних дій і засобів, що визначають цільову орієнтацію та організацію освітнього процесу, специфіку взаємодії викладачів і курсантів з метою формування професійної культури.

6. Технологія структурно охоплює цільову, концептуальну, процесуальну та результативну частини і визначає послідовність упровадження педагогічних умов формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі протягом чотирьох етапів. Метою першого етапу є ознайомлення курсантів із сутністю професійної культури, місією прикордонника, суспільним значенням його праці, підвищення мотивації до вивчення проблематики професійної культури, розвиток її комунікативного компонента шляхом використання діалогових методів навчання відповідно до правил, цінностей та норм професійної взаємодії. Другий етап передбачає ознайомлення курсантів з історією української суспільно-політичної думки та сучасною українською мілітарною літературою, оновлення змісту дисциплін гуманітарної і професійної підготовки та використання дискусійних методів для прилучення прикордонників до європейських цінностей прикордонної служби, вдосконалення навичок спілкування засобами тренінгу проблемної комунікації. На третьому етапі передбачено формування навичок роботи з інформацією та протидії ворожій пропаганді, використання проблемних методів для відпрацювання у майбутніх офіцерів-прикордонників навичок самостійного вирішення складних спеціалізованих завдань і проблем; задіяння потенціалу комп'ютерної комунікації для опанування системи знань, необхідних у професійній діяльності. Четвертий етап присвячений формуванню навичок вирішення проблемних ситуацій, ділової комунікації та конструктивної співпраці в команді, вивченню проблематики лідерства й управління прикордонним підрозділом, розвитку в майбутніх офіцерів-прикордонників творчого мислення за допомогою потенціалу навчально-творчих завдань.

У межах дослідження підготовлено навчально-методичні матеріали для викладання навчальних дисциплін «Українська мова за професійним спрямуванням», «Історія України та української культури», «Філософія», «Соціологія. Етика. Естетика. Релігієзнавство», «Прикордонний контроль», «Історія війн, конфліктів та охорони державного кордону», «Політичні та економічні системи», «Інформатика», «Морально-психологічне забезпечення», «Педагогіка та психологія», «Основи управління» з урахуванням необхідності формування професійної культури офіцера-прикордонника.

7. Результати експериментальної перевірки концепції та ефективності концепції і технології формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі довели справедливість гіпотези дослідження. Впровадження запропонованої технології дозволило покращити якість підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників

та рівень їхньої професійної культури. Після проведення формувального етапу експерименту виявлено, що в ЕГ кількість курсантів з високим рівнем професійної культури зростає з 8,06 до 33,06 %, з середнім – з 13,71 до 39,52 %. В ЕГ також зменшилася кількість курсантів з низьким (з 44,36 до 10,48 %) та достатнім (від 33,87 до 16,94 %) рівнями професійної культури. У КГ помітні зміни виявлено лише щодо низького рівня: кількість курсантів, що мають низький рівень сформованості професійної культури, зменшилася з 43,90 до 23,57 %. Кількість курсантів із середнім та достатнім рівнями змінилася відповідно на 8,14 та 4,87 %. Лише з 8,13 до 15,45 % зростає кількість курсантів, що мають високий рівень професійної культури. Достовірність наявних розбіжностей у зазначених розподілах перевірено за допомогою критерію ϕ^* – кутового перетворення Фішера ($p \leq 0,01$).

8. Формування у майбутніх офіцерів-прикордонників професійної культури буде більш результативним, якщо науково-педагогічні працівники будуть дотримуватись методичних рекомендацій, розроблених на основі дослідження. Йдеться про побудову освітнього процесу відповідно до концепції і технології формування професійної культури протягом чотирьох етапів, посилення мотивації до оволодіння змістом професійної культури, ознайомлення курсантів з цінностями прикордонної служби та місією прикордонника за допомогою спеціального курсу «Професійна культура офіцера-прикордонника: історія і сучасність», розвиток комунікативних умінь курсантів, необхідних для професійної комунікації з громадянами у пунктах пропуску через державний кордон, з використанням діалогічних методів; прилучення майбутніх прикордонників до європейських цінностей прикордонної служби та ін.

Виконане дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Потребує подальшої уваги вивчення конкретних педагогічних механізмів професійного культурного та інтелектуального розвитку майбутніх офіцерів-прикордонників; розроблення технологій формування у представників прикордонного відомства професійно значимих ціннісних орієнтацій; дослідження особливостей професійного культурного становлення офіцерів-прикордонників; визначення методологічних засад формування професійної ідентичності в представників прикордонного відомства й інших фахівців сектору безпеки та оборони.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Шумовецька С. П. Формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі: теорія і практика : моногр. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня «РУТА»», 2020. 488 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати

2. Шумовецька С. П., Сніцар І. В. Підготовка курсантів до професійного спілкування та досвід вивчення вимог Відомчих стандартів культури прикордонної служби при викладанні навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням». *Вісник Національної академії Державної*

прикордонної служби України. Серія: Педагогіка : електрон. фахов. наук. вид. / голов. ред. О. В. Діденко. 2013. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2013_4_17

3. Шумовецька С. П., Сніцар І. В. Культура службового спілкування інспекторів прикордонної служби під час бесіди з особами, що перетинають державний кордон у пунктах пропуску. *Педагогічні інновації у фаховій освіті* : зб. наук. пр. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2015. Вип. 1 (6). С. 175–178.

4. Шумовецька С. П., Палагнюк М. Г. Соціально-комунікативна взаємодія офіцерів-прикордонників: типові ситуації професійної діяльності. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки* / голов. ред. О. В. Діденко. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2016. № 4 (6). С. 260–273.

5. Шумовецька С. П., Макогончук Н. В. Вивчення історії у системі формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до соціально-комунікативної взаємодії. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки* / голов. ред. О. В. Діденко. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2017. № 2 (9). С. 208–221.

6. Шумовецька С. П., Палагнюк М. Г. Гуманітарне знання в системі формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до соціально-комунікативної взаємодії. *Науковий огляд*. Київ, 2017. № 6 (38). С. 108–121.

7. Шумовецька С. П. Технологія формування професійної культури офіцерів-прикордонників у військовому закладі вищої освіти. *Jurnalul umanitar modern*. Кишинів, 2018. № 1. С. 43–46.

8. Шумовецька С. П., Карпушина М. Г., Палагнюк М. Г. Комунікативна взаємодія офіцерів-прикордонників під час спільного прикордонного контролю із суміжними державами: мовний етикет та культура мовлення. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогіка* : електрон. фахов. наук. вид. / голов. ред. О. В. Діденко. 2018. № 4. URL: https://nadpsu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/12/visnik_4_2018_pdn.pdf

9. Шумовецька С. П. Методичні рекомендації щодо формування у майбутніх офіцерів-прикордонників професійної культури. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : зб. наук. пр. Северодонецьк, 2019. № 4 (91). С. 243–253.

10. Шумовецька С. П. Результати педагогічного експерименту з формування у майбутніх офіцерів-прикордонників професійної культури. *Вісник Національного авіаційного університету. Педагогіка. Психологія* : зб. наук. пр. Київ, 2019. № 2 (15). С. 100–106.

11. Шумовецька С. П. Критерії, показники та рівні сформованості професійної культури офіцера-прикордонника. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогіка* : електрон. фахов. наук. вид. / голов. ред. О. В. Діденко. 2019. № 3. URL: <http://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/pedvisnyk/article/view/13/13>

12. Шумовецька С. П. Педагогічні умови формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників: використання діалогічних методів навчання. *Науковий вісник Миколаївського національного університету*

імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : зб. наук. пр. Миколаїв, 2019. № 3 (66). С. 268–273.

13. Шумовецька С. П. Педагогічні умови формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників: використання потенціалу проблемних методів. *Молодь і ринок* : щоміс. наук-пед. журн. Дрогобич, 2019. № 11 (178). С. 107–110.

14. Шумовецька С. П. Педагогічні умови формування професійної культури офіцерів-прикордонників: значення спецкурсу «Історія професійної культури офіцера-прикордонника». *Virtus : Scientific Journal / Editor-in-Chief M. A. Zhurba*. 2019. № 36. pp. 146–149.

15. Шумовецька С. П., Сніцар І. В. Розвиток у майбутніх офіцерів-прикордонників професійної культури на основі використання потенціалу навчально-творчих завдань. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / редкол. : Т. І. Сущенко (голов. ред.) та ін. Запоріжжя: КПУ, 2019. Вип. № 65. Т. 2. С. 135–138.

16. Шумовецька С. П. Розвиток наукових уявлень про професійну культуру офіцерів-прикордонників у ретроспективі. *Інноваційна педагогіка* : наук. журн. Одеса: Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. № 17 (35). Т. 1. С. 189–194.

17. Шумовецька С. П. Вимоги нормативно-правових документів щодо рівня і змісту професійної культури офіцера-прикордонника. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки* / голов. ред. О. В. Діденко. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2019. № 3 (18). С. 389–401.

18. Шумовецька С. П. Сутність, структура й особливості змісту професійної культури офіцера-прикордонника. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія* : зб. наук. пр. / редкол. : В. І. Шахов (голова) та ін. Вінниця: Нілан ЛТД, 2019. Вип. 60. С. 105–110.

19. Шумовецька С. П. Технологія формування професійної культури офіцера-прикордонника у вищому військовому навчальному закладі: результати експерименту. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Педагогіка*. Тернопіль, 2019. № 2. С. 118–124.

20. Шумовецька С. П. Факультатив «Професійна культура офіцера-прикордонника: основи інформаційної безпеки» у системі професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. *Інноваційна педагогіка*. Одеса: Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. № 18. Т. 2. С. 138–141.

21. Шумовецька С. П. Формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників: використання дослідницького методу для поглиблення знань з проблематики лідерства та управління прикордонним підрозділом. *Науковий вісник Львівської академії. Серія: Педагогічні науки* : зб. наук. пр. / голов. ред. Т. С. Плачинда. Кропивницький: ЛА НАУ, 2019. Вип. 6. С. 137–141.

22. Шумовецька С. П., Діденко О. В. Формування професійної культури офіцера-прикордонника засобами спецкурсу «Українсько-російські відносини: історія і сучасність». *Військова освіта* : зб. наук. пр. Київ, 2019. № 2 (40). С. 62–70.

23. Шумовецька С. П. Формування професійної культури офіцера-прикордонника: прилучення до європейських цінностей прикордонної служби. *Балканско научно обозрение*. Софія, 2019. Т. 3. № 4 (6). С. 42–46.

24. Шумовецька С. П. Концепція формування професійної культури офіцера-прикордонника у військовому закладі вищої освіти. *Znanstvena misel journal*. Ljubljana (Slovenia), 2019. № 35. Vol. 2. С. 62–65.

25. Shumovetska S. Some Peculiarities of Forming Professional Culture in Future Officers in Us Military Institutions. *Comparative Professional Pedagogy* : scientific journal / heads ed. N. M. Bidiyuk. Khmelnytskyi: KhNU, 2019. № 9 (4). P. 45–50.

Опубліковані праці апробаційного характеру

26. Шумовецька С. П., Сніцар І. В. Досвід вивчення вимог відомчих стандартів культури прикордонної служби при викладанні навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням». *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України* : матеріали V Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 7 груд. 2012 р.) / Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2012. С. 220–222.

27. Шумовецька С. П., Сніцар І. В. Формування культури службового спілкування майбутніх офіцерів-прикордонників при викладанні навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням». *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України* : тези VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 15 лист. 2013 р.) / Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький, 2013. С. 594–597.

28. Шумовецька С. П. Вивчення вимог відомчих стандартів культури прикордонної служби при викладанні навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням». *Пріоритетні напрями педагогіки і психології: від теорії до практики* : зб. тез наук. робіт учасн. міжнарод. наук.-практ. конф. (Харків, 9–10 жовт. 2015 р.) / Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень». Харків, 2015. С. 83–86.

29. Шумовецька С. П. Вивчення особливостей ділової бесіди в системі професійної підготовки майбутніх офіцерів прикордонників. *Сучасні тенденції та фактори розвитку педагогічних та психологічних наук* : зб. тез наук. робіт учасн. Міжнарод. наук.-практ. конф. (Київ, 5–6 лют. 2016 р.) / ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології». Київ, 2016. С. 94–96.

30. Шумовецька С. П., Макогончук Н. В. Підвищення рівня культури професійного спілкування при викладанні навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням». *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців* : тези IV Всеукр. наук.-

практ. конф. (Хмельницький, 20–21 квіт. 2016 р.) / Хмельницький національний університет. Хмельницький, 2016. С. 83–84.

31. Шумовецька С. П., Макогончук Н. В. Потенціал історії у системі формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до соціально-комунікативної взаємодії. *Пріоритетні напрямки вирішення актуальних проблем виховання і освіти* : зб. тез наук. робіт учасн. Міжнарод. наук.-практ. конф. (Харків, 28–29 лип. 2017 р.) / Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень». Харків, 2017. С. 31–34.

32. Шумовецька С. П., Палагнюк М. Г. Формування готовності майбутніх офіцерів-прикордонників до соціально-комунікативної взаємодії і потенціал гуманітарних наук. *Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень* : зб. тез наук. робіт сучасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 14–15 лип. 2017 р.) / ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології». Київ, 2017. С. 48–50.

33. Шумовецька С. П., Палагнюк М. Г. Типичные ситуации социально-коммуникативного взаимодействия офицеров-пограничников в профессиональной деятельности. *Актуальные проблемы обеспечения пограничной безопасности*: материалы Междунар. заочн. науч.-практ. конф. / ГУО «Институт пограничной службы Республики Беларусь». Минск, 2017. С. 355–358.

34. Шумовецька С. П. Передумови вивчення гуманітарних дисциплін у військовому навчальному закладі. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України* : тези ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 8 груд. 2016 р.) / Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2016. С. 362–363.

35. Шумовецька С. П. Соціально-комунікативна взаємодія офіцерів-прикордонників як складова їх професійної діяльності. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України*: тези Х Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 2 лист. 2017 р.) / Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2017. С. 401–402.

36. Шумовецька С. П. Формування у майбутніх офіцерів-прикордонників готовності до соціально-комунікативної взаємодії як важливе завдання викладання навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням». *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки фахівців* : тези доп. VI Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 22–23 берез. 2018 р.) / Хмельницький нац. ун-т. Хмельницький, 2018. С. 102–103.

37. Шумовецька С. П. Вивчення навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням» як складової гуманітарної освіти майбутніх офіцерів-прикордонників. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми перспективи* : зб. тез доп. Пятої Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 13–14 вересн. 2018 р.) / Військова академія. Одеса, 2018. С. 336–337.

38. Шумовецька С. П., Макогончук Н. В. Розгляд особливостей фахового спілкування офіцерів-прикордонників при вивченні навчальної дисципліни «Українська мова за професійним спрямуванням». *Освітньо-наукове забезпечення діяльності правоохоронних органів і військових формувань України* : тези XI Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 15 лист. 2018 р.) / Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2018. С. 433–434.

39. Шумовецька С. П. Комунікативна діяльність офіцера-прикордонника у контексті його професійної культури. *Службова-бойова діяльність Національної гвардії: сучасний стан, проблеми та перспективи* : зб. тез доп. наук.-практ. конф. (Харків, 14 березн. 2019 р.) / Нац. академія Нац. гвардії України. Харків, 2019. С. 196–197.

40. Шумовецька С. П. Професійна культура офіцера-прикордонника як передумова його ефективною професійною діяльністю. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* : тези доп. Всеукр. навч.-практ. конф. (Харків, 5 квіт. 2019 р.) / Харківський нац. ун-т вн. справ. Харків, 2019. С. 164–165.

41. Шумовецька С. П. Гуманітарне знання в системі формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників. *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців* : тези доп. VII Всеукр. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 11–12 квіт. 2019 р.) / Хмельницький нац. ун-т. Хмельницький, 2019. С. 144–145.

42. Шумовецька С. П. Сутнісні характеристики професії офіцера прикордонника і професійна культура. *Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень* : зб. тез наук. робіт учасн. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12–13 липн. 2019 р.) / ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології». Київ, 2019. Ч. 1. С. 105–108.

43. Шумовецька С. П. Професійна культура офіцерів-прикордонників: сутність та особливості. *Спільні дії військових формувань і правоохоронних органів держави: проблеми та перспективи* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 12–13 верес. 2019 р.) / Військова академія. Одеса, 2019. С. 402.

44. Шумовецька С. П. Професійна культура майбутніх офіцерів-прикордонників: сутність і зміст. *Пріоритетні наукові напрями педагогіки і психології: від теорії до практики* : зб. тез наук. робіт учасн. Міжнарод. наук.-практ. конф. (Харків, 13–14 вересн. 2019 р.) / Східноукраїнська організація «Центр педагогічних досліджень». Харків, 2019. С. 110–113.

45. Шумовецька С. П. Зміст формування професійної культури офіцера-прикордонника у військовому закладі вищої освіти. *Topical Issues of the Development of Modern Science* : Abstracts of 1 International Scientific And Practical Con. (Sofia, 18–20 Septem. 2019) / Publishing House «ACCENT». Sofia, 2019. pp. 174–178.

46. Шумовецька С. П. Використання проблемних методів навчання у системі формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників. *Психологія та педагогіка: історія розвитку, сучасний стан та перспективи*

досліджень : зб. тез наук. робіт учасн. міжнарод. наук.-практ. конф. (Одеса, 20–21 вересн. 2019 р.) / ГО «Південна фундація педагогіки». Одеса, 2019. С. 101–103.

47. Шумовецька С. П. Комунікативний аспект професійної культури офіцера-прикордонника. *Dynamics of the development of world science : Abstracts of 1 International Scientific And Practical Con. (Vancouver, Canada, 25–27 Septem. 2019)* / Perfect Publishing, Vancouver, 2019. pp. 334–337.

48. Шумовецька С. П. Використання ситуативних завдань у системі формування професійної культури офіцера-прикордонника. *Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)* : зб. тез наук. робіт учасн. Міжнарод. наук.-практ. конф. (Львів, 27–28 вересн. 2019 р.) / ГО «Львівська педагогічна спільнота». Львів, 2019. Ч. 1. С. 101–103.

49. Шумовецька С. П. Професійна культура офіцера-прикордонника: концепція формування. *Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 4–5 жовт. 2019 р.) / Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. Київ, 2019. С. 116–118.

50. Шумовецька С. П. Професійна культура офіцера-прикордонника: ціннісний аспект. *Інновації в професійній діяльності педагога: проблеми, теорія, практика* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17–18 жовт. 2019 р.) / Держ. заклад «Південноукраїнський нац. пед. ун-т імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2019. С. 166–167.

51. Шумовецька С. П. Професійна культура майбутніх офіцерів-прикордонників і збереження їх психічного здоров'я. *Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві* : зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Львів, 18 жовт. 2019 р.) / Львівський дер. ун-т вн. справ. Львів, 2019. С. 293–295.

52. Шумовецька С. П. Сутність професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників як базового поняття дослідження. *Освіта для XXI століття: виклики, проблеми, перспективи* : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (Суми, 29–30 жовт. 2019 р.) / Навч.-наук. ін-т педагогіки і психології Сумського держ. пед. ун-у ім. А. С. Макаренка. Суми, 2019. Т. 1. С. 201–203.

53. Шумовецька С. П. Формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників: використання потенціалу художньої літератури. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 31 жовт. 2019 р.) / Нац. ун-т оборони ім. Івана Черняховського. Київ, 2019. С. 311–314.

54. Шумовецька С. П. Формування професійної культури офіцера-прикордонника у військовому закладі вищої освіти: технологічний аспект. *Професійне становлення особистості: проблеми і перспективи* : тези доп. X Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 7–8 лист. 2019 р.) / Хмельницький нац. ун-т. Хмельницький: ХНУ, 2019. С. 59–60.

55. Шумовецька С. П. Технологія формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників: використання методу проектів.

Гуманітарний і інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених : матеріали П'ятої всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 15 лист. 2019 р.) / Міжнарод. гум. ун-т південний регіон. центр НАПрН України. Одеса, 2019. С. 323–325.

56. Шумовецька С. П. Професійна культура офіцера-прикордонника: вимоги нормативно-правових документів. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України* : тези міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 22 лист. 2019 р.) / Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2019. С. 514–516.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати:

57. Шумовецька С. П., Гевко О. І., Голярдик Н. В. Сучасна українська література : навч. посіб. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2002. 344 с.

58. Шумовецька С. П., Діденко О. В., Журавльов В. В. Риторика : навч. посіб. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2006. 380 с.

59. Шумовецька С. П., Діденко О. В., Макогончук Н. В. Риторична культура та фахове спілкування офіцерів-прикордонників : навч. посіб. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ ім. Б. Хмельницького, 2016. 588 с.

60. Шумовецька С. П., Діденко О. В. Основи наукової комунікації : навч. посіб. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ, 2018. 166 с.

61. Шумовецька С. П. Професійна комунікація офіцера-прикордонника: матеріали для самостійного опрацювання : навч. посіб. Хмельницький: Вид-во НАДПСУ ім. Б. Хмельницького, 2019. 306 с.

62. Шумовецька С. П. Формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі : методичні рекомендації. Хмельницький : б. в, 2020. 112 с.

АНОТАЦІЇ

Шумовецька С. П. Теоретичні і методичні основи формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, 2020.

У дослідженні представлено теоретичні і методичні основи формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі. Висвітлено сутність, структуру і зміст професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників як інтегративного системного утворення, що характеризує спосіб їхньої професійної діяльності, охоплює сукупність ціннісних орієнтацій, світоглядних знань та спеціальних компетенцій у сфері охорони кордону, визначає професійний тип мислення, поведінку в професійному середовищі, професійні моделі взаємодії і спілкування, є умовою ефективної професійної діяльності з охорони кордону.

Детально розкрито концепцію формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі, її методологічний, теоретичний і технологічний рівні. Охарактеризовано технологію формування професійної культури майбутніх офіцерів-прикордонників як послідовність впровадження концепції та обґрунтованих педагогічних умов. Запропоновано формувати професійну культуру майбутніх офіцерів-прикордонників у вищому військовому навчальному закладі протягом чотирьох етапів.

Удосконалено сутність поняття «професійна культура офіцера-прикордонника», його структуру і зміст, а також критерії та показники сформованості. Подальшого розвитку набули наукові уявлення про особливості формування професійної культури представників прикордонних служб окремих зарубіжних країн, про сутність понять «професійна культура», «професійна культура офіцера-прикордонника».

Ключові слова: професійна культура, майбутні офіцери-прикордонники, формування, вищий військовий навчальний заклад, концепція, технологія, педагогічні умови.

Шумовецкая С. П. Теоретические и методические основы формирования профессиональной культуры будущих офицеров-пограничников в высшем военном учебном заведении. – Квалификационный научный труд на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.04 – теория и методика профессионального образования. – Национальная академия Государственной пограничной службы Украины имени Богдана Хмельницкого, Хмельницкий, 2020.

В исследовании представлены теоретические и методические основы формирования профессиональной культуры будущих офицеров-пограничников в высшем военном учебном заведении. Освещены сущность, структура и содержание профессиональной культуры будущих офицеров-пограничников как интегративного системного образования, которое характеризует способ их профессиональной деятельности, охватывает совокупность ценностных ориентаций, мировоззренческих знаний и специальных компетенций в сфере охраны границы, определяет профессиональный тип мышления, поведение в профессиональной среде, профессиональные модели взаимодействия и общения, является условием эффективной профессиональной деятельности по охране границы.

Подробно раскрыты концепция формирования профессиональной культуры будущих офицеров-пограничников в высшем военном учебном заведении, ее методологический, теоретический и технологический уровни. Охарактеризована технология формирования профессиональной культуры будущих офицеров-пограничников как последовательность внедрения концепции и педагогических условий. Предложено формировать профессиональную культуру будущих офицеров-пограничников в высшем военном учебном заведении на протяжении четырех этапов.

Усовершенствованы сущность понятия «профессиональная культура офицера-пограничника», ее структура и содержание, а также критерии и показатели сформированности. Дальнейшее развитие получили научные представления об особенностях формирования профессиональной культуры представителей пограничных служб отдельных зарубежных стран, о сущности понятий «профессиональная культура», «профессиональная культура офицера-пограничника».

Ключевые слова: профессиональная культура, будущие офицеры-пограничники, формирование, высшее военное учебное заведение, концепция, технология, педагогические условия.

Shumovetska S. P. Theoretical and Methodological Fundamentals of the Future Border Guard Officers' Professional Culture Formation in the Higher Military Educational Institution. Manuscript.

The thesis on gaining scientific degree of the Doctor of Pedagogical Sciences in Speciality 13.00.04 – Theory and Methodology of Vocational Training. – Bohdan Khmelnytskyi National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine, Khmelnytskyi, 2020.

The study highlights the theoretical and methodological foundations of the future border guard officers' professional culture formation in the higher military educational institution, as well as the results of experimental testing of the effectiveness of this personality trait formation concept. The border guard officers' professional culture is interpreted as an integrative systematic formation that characterizes the way of their professional activity, covers a set of values, core beliefs and special knowledge in the field of border protection, a complex of qualities, and skills, and defines professional thinking, behavior in a professional environment, professional models of interaction and communication. It is a condition and precondition for the effective professional activity. Structurally, the future border guard officers' professional culture includes value-related, cognitive, communicative, activity-based and professional-personal components. Apart from that, axiological, cognitive, interactive, behavioral and personal criteria, as well as their corresponding indicators including their four levels (high, medium, sufficient and low) have been propounded to identify the future border guard officers' professional culture formation.

In addition, the peculiarities of the professional culture formation of the representatives of border guard departments of some other countries of the world have been elaborated; the essence, the structure and content of the professional competence of the future border guard officers have been covered; the concept of its formation has been presented. The concept of the professional culture formation as a system of fundamental knowledge reveals the essence, content, peculiarities of this process, as well as methods of activity, the main measures concerning this personality trait formation in the higher military educational institution in detail. The methodological level of the concept determines the necessity to form the professional culture of future border guard officers based on systemic, activity-related, cultural, personality-oriented, environmental and competence approaches. The theoretical

level is grounded on the basic principles of the philosophical theories of culture, cultural foundations of nations, historical education, communicative philosophy, interpersonal communication, information society and active learning. The technological level reveals the technology of formation of the future border guard officers' professional culture – the sequence of implementation of pedagogical conditions, as well as required content, forms and methods of the professional culture formation, monitoring of the effectiveness of this process.

The technology of forming the future border guard officers' professional culture in the higher military educational institution is an algorithm, sequence of pedagogical conditions, imperative content, forms, methods, and techniques, modality of pedagogical actions and means of organizing the educational process, teacher-cadet interaction. Structurally, the technology of forming the future border guard officers' professional culture in the higher military educational institution covers the goal-oriented, conceptual, procedural and resulting components. The technology determines the expediency of forming the professional culture of future border guard officers in the higher military educational institution during four stages: acquaintance, formation, actualization and individualization.

The results of the formative stage of the experiment, which was conducted to test the concept and technology of the future border guard officers' professional culture formation in the higher military educational institution, have been highlighted. Analysis of its results, in particular the dynamics of qualitative and quantitative changes in the levels of professional culture formation of cadets experimental groups before and after the stage of the experiment development, has confirmed the working hypothesis of the research.

The essence of the concept «future border guard officers' professional culture», its structure and content, as well as criteria owing to the indicators that allow diagnosing the formation of this professionally important property during cadets training have been improved. Scientific ideas concerning the peculiarities of the professional culture formation of future specialists of border guard services of some foreign countries have been taken to the next stage; the essence of the concepts «professional culture», «border guard officers' professional culture» has been evolved. Finally, the methodical recommendations for forming future border guard officers' professional culture in the higher military educational institution have been developed based on the research.

Keywords: professional culture, future border guard officers, formation, higher military educational institution, concept, technology, pedagogical conditions.